IVO PETRICIOLI

OSVRT NA NINSKE GRAĐEVINE I UMJETNIČKE SPOMENIKE SREDNJEGA I NOVOGA VIJEKA

Nedugo nakon izbijanja tzv. kandijskog rata između Venecije i Turske dalmatinski providur Leonardo Foscolo odredio je da se grad Nin iz strateških razloga potpuno uništi. Dne 28. travnja 1646. god. Nin je spaljen i porušen pomoću laguma i topova. Taj datum jest datum smrti *grada* Nina. Mletačka je vlast nakon rata, sedamdesetih godina, pokušala Nin oživjeti, ali bez većeg uspjeha. Sve do propasti svoje republike Mlečani su sačuvali i plemićko gradsko vijeće i instituciju gradskog kneza, ali njihove su prerogative i aktivnost silom prilika bile svedene na minimum. Novo zemljoradničko stanovništvo, prepušteno malariji, bez efikasne pomoći vlasti, jedva je moglo stvoriti najosnovnije uvjete da proživi, a kamo li obnoviti urbani život. 30. lipnja 1828. god. papinom bulom ukinuta je i ninska biskupija, jedina preostala institucija srednjovjekovnog grada i Nin je u konstantnoj dekadansi dočekao današnje vrijeme kao siromašno selo.

Samo po sebi se razumije da je interes kulturnog historičara usmjeren onom periodu kad je Nin nešto značio — srednjem vijeku. Ako je šta i stvoreno u Ninu nakon obnove, to nije ni sjenka onoga što se stvorilo tada. Pojedini razasuti ostaci arhitekture i skulpture i bogat relikvijarij ninske katedrale sa srednjovjekovnim predmetima to odavno pokazuju. Zbog toga su i ti spomenici uz one antičke odavno i privukli pažnju amatera i stručnjaka.

Izučavanje ninskih srednjovjekovnih spomenika usko je povezano s poviješću ninske crkve, tako da se kod najstarijih crkvenih historiografa susreću i prvi njihovi opisi. O djelu *dr Ivana Cassija*, koji je prisustvovao paljenju i rušenju Nina 1646. god. i o nekim podacima o ninskim crkvama koji se u njemu nalaze doznajemo preko *Bianchijeva*

djela »Zara cristiana«.[1] Nakon Cassija ninskim starinama bavio se i biskup ninski *de Grassis,* prikupljajući podatke o posjedima crkava.[2] Najviše se podataka nalazilo u zadarskom rukopisu »Anonimu Filippi« iz XVIII st.,[3] koji je nestao tokom drugog svjetskog rata, ali o njima znamo tek toliko koliko se tim djelom poslužio netko od novijih autora. Novo razdoblje izučavanja započinje 1856. god. kad je Nin posjetio *Ivan Kukuljević.* Vođen ljubavlju gorljiva patriote i historičara Kukuljević je s velikom radoznalošću pošao u Nin, ali bijedno stanje u kojem se Nin tada nalazio duboko ga je razočaralo. Obišao je historijske spomenike, pa su nam njegovi opisi crkava sv. Križa i sv. Nikole izvan grada vrlo dragocjeni.[4] I u Eitelbergerovoj knjizi iz 1861. god. obrađeni su najvažniji ninski spomenici. Tu susrećemo i prve tlocrte crkava sv. Križa i sv. Nikole.[5] Najopsežniji podaci nalaze se u spomenutoj Bianchijevoj knjizi, gdje su Ninu i povijesti ninskih crkava posvećene pune 93 stranice. U novom izdanju Eitelbergerove knjige susrećemo se i novi precizniji snimci crkve sv. Križa.[6] T. G. Jackson posvetio je Ninu čitavo jedno poglavlje svog djela o umjetnosti Istre i Dalmacije. Iako prikaz Nina nije toliko opširan koliko kod Bianchija, njegov je prilog vrijedan, jer ima dosta ilustracija i dotad najozbiljnijih sudova o ninskim spomenicima.[7]

Novi period izučavanja ninskih starina obuhvaća djelovanje *Luke Jelića.* Jelić se Ninom bavio od god. 1889, a intenzivnije od 1893. do 1918, kad je živio u Zadru. Nastojao je da se Ninu na svaki način pomogne pa je između ostaloga kod nadležnih ishodio da se potok Ričina odvrne od ninskog zaljeva i tako donekle sanira neposredni okoliš grada. Zaslužan je što su od rušenja spašena dva najvrednija ninska spomenika, crkve sv. Križa i Nikole. S druge strane, pustio je da se poruši crkva sv. Mihovila radi iskapanja antičkog hrama i da se na mjestu kneževe palače sagradi škola. Tokom svog dugogodišnjeg rada sakupio je mnogo podataka i o antičkom i o srednjovjekovnom Ninu. Trudio se da što je moguće više dokumentira svoj rad crtežima i fotografijama. Njegova nastojanja u tom pravcu mogu se smatrati počecima

[1] C. F. Bianchi, Zara Cristiana, Vol. II, Zadar 1879, 183—276. Da ne opterećujem radnju citatima, neću se ponovo vraćati na ovo djelo nego samo kad bude neophodno.

[2] De Grassisovim djelom često se služio Jelić (v. dalje).

[3] Jelić (v. dalje) je smatrao da je to djelo napisao notar Marchiò Sorari.

[4] I. Kukuljević-Sakcinski, Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim, Zagreb 1857, 12—15; Isti, Putne uspomene iz Hrvatske Dalmacije, Arbanije, Krfa i Italije, Zagreb 1873, 39—44.

[5] R. Eitelberger von Edelberg, Die Mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa, Wien 1861, 54—56.

[6] Za te snimke Jelić navodi da su iz 1861. god.

[7] T. G. Jackson, Dalmatia, the Quarnero and Istria Vol I, Oxford 1887, 338—352 (Chapter VII).

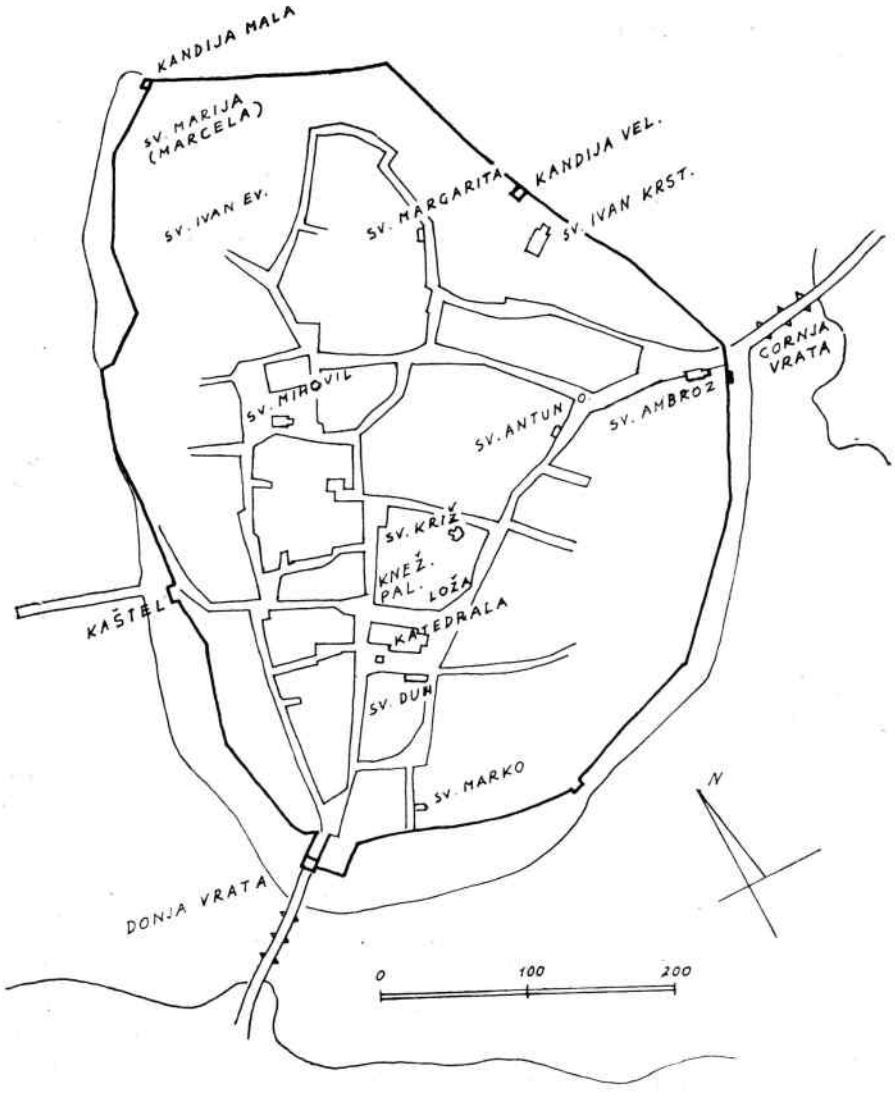

Sl. 1. Plan Nina

moderne arheološke metodologije kod nas. No kad se upuštao u naučne rasprave često nije poznavao granice dokle se kombinatorika može proširiti. Za volju patriotizma, kojim je doduše u ono vrijeme teških nacionalnih borbi bio zaodjenut svaki intelektualac, davao je maha svojoj mašti više nego što bi jedan ozbiljan naučni radnik i arheolog smio. Njegove opširne bilješke, crteži i fotografije čuvaju se u Arheološkom muzeju u Splitu.[8] Izvjestan dio tog materijala iskoristio je u svojim publikacijama koje se bave Ninom. To su tri radnje koje su pod istim naslovom »Spomenici grada Nina« objavljene u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva,[9] članak o ninskim relikvijarima[10] i konačno knjiga »Dvorska kapela sv. Križa u Ninu«, gdje je iznio i rezime svog rada u Ninu.[11]

Mnoge Jelićeve konstatacije ostale su posljednja riječ o ninskim spomenicima. Poslije njega nitko se temeljitije nije pozabavio Ninom. Tek je *Karaman* korigirao njegovo mišljenje o crkvi sv. Križa.[12] Crkvu sv. Marije istražio je suvremenom metodologijom Dyggve 1928. god., ali nije dospio objaviti rezultate svog rada.

Pred našom generacijom stoje velike obaveze. Sve ono što nije Jelić pravilno sagledao, sve ono što nije učinjeno nakon njega čeka da se kritički obradi, da se primjenjujući suvremena tehnička sredstva i naučnu metodu istraži i objavi. Rad na građevinskim i umjetničkim spomenicima tek predstoji. Potrebna su mnoga novčana ulaganja, mnogi arheološki i konzervatorski zahvati. U nadi da će oni biti uskoro provedeni, a nadu podgrijavaju već započeti radovi na crkvi sv. Križa, želio bih ukazati na problematiku koja se historičaru umjetnosti u Ninu nameće.

[8] Jelićeva se ostavština sastoji od većeg broja svežnjeva spisa koje je on bio sredio i numerirao. No kako je vjerojatno on sam, a još više drugi poslije njega radili na tom materijalu, red je dosta poremećen i sada je teže snalaziti se u njemu. Nije moguće precizno citirati poziciju gdje se pojedina slika ili bilješka čuva. Zbog toga ću se na Jelićeve bilješke morati pozivati samo općenito.

Zahvaljujem upravi Arheohoškog muzeja u Splitu što mi je bilo omogućeno koristiti se ovim materijalom.

[9] L. Jelić, Spomenici grada Nina, Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, N. serija god. IV—VI (1900—1902). U prvoj radnji objavio je vrijedan katastik iz 1677. god. i izvjestio o arheološkim nalazima do 1852. god. U drugoj se govori o utvrdama i o crkvi sv. Marije, a u trećoj su obrađeni svi ostali spomenici. U tim radnjama ima i grešaka. Imao sam u rukama posebne otiske tih radnji koje su bile Jelićevo vlasništvo i na njima ima vlastoručnih Jelićevih ispravaka. Da ne opterećujem radnju citatima, osvrtat ću se na ove Jelićeve članke označavajući ih kao ranije.

[10] Jelić, Thaesaurus ecclesiae cathedralis nonensis, Compte — rendu du quatrième congrès scientifique internationale des catholiques tenu a Friburg du 1897, Friburg 1898.

[11] L. Jelić, Dvorska kapela sv. Križa u Ninu, Zagreb 1911.

[12] Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, sl. 5. i 56; Isti, Živa starina, Zagreb 1943, 92.

I. *URBANIZAM I FORTIFIKACIJE*

Srednjovjekovni Nin prostirao se na površini antičke Enone, slično kao što je srednjovjekovni Zadar zauzeo površinu antičkog Jadera. Niski ravan poluotok nepravilna oblika u prostranoj laguni ostao je i dalje prirodnom granicom Nina za čitava srednjeg vijeka pa i kasnije, sve do današnjih dana. Glavna karakteristika njegove urbane fizionomije bile su zidine, koje i danas, iako dobrim dijelom porušene, oblikuju njegovu siluetu. Obrambeni zidni pojas nastao je na ostacima rimskih fortifikacja, a u kasnijim periodima nije se bitno mijenjao. Jedina jača promjena uslijedilaje 1346. god., kad su tadašnji gospodari Nina Mlečani dali prokopati poluotok na mjestu gdje se držao kopna i premjestili ulaz u grad zapadnije od antičkih gradskih vrata. Nin je tako postao otočićem koji se dvama mostovima drži kopna, na južnoj strani prema Zadru, na istočnoj prema Ravnim kotarima.

Ta osnovna gradska fizionomija Nina — grad na otočiću — postala je njegov simbol. Na jednoj ispravi datiranoj 30. kolovoza 1775. nalazi se pečat ninske komune s prikazom grada nad morskim valovima.[13] Lik grada reduciran je na zidni pojas s kruništem trapezasta tlocrta. Dvije kule flankiraju fasadu, a treća se nalazi lijevo unutar grada. Na centru fasade nalaze se gradska vrata, do kojih vodi most. Desno na nebu šestokraka zvijezda. Pečat nije srednjovjekovni, ali je bez sumnje dosta stariji od isprave. Izrađen je vjerojatno u doba obnove u XVII st. Tlocrt zidnog pojasa vrlo je nepravilan, jer slijedi prirodni oblik otočića. Na zapadnoj strani grada, koja je inače dosta ravna, u dužini od cca 500 m zid ima izlomljenu liniju. Otprilike na polovini te gradske strane bilo je glavno pristanište ninske luke, a pored njega kaštel. Na sjevernom uglu grada nalazila se kula poznata iz kasnijih historijskih izvora s različitim imenima: Kandija mala, paška kula, kula sv. Marije i kula sv. Ivana. Od nje u pravcu sjeverozapad-jugoistok zid se proteže 150 m u ravnoj liniji, zatim skreće u pravcu juga, gotovo u ravnoj liniji, do istočnog mosta. Skoro na polovini njegove dužine nalazi se kula koja se u kasnijim izvorima naziva Kandija velika. Kod istočnog mosta nalaze se tzv. Gornja vrata, koja su bila flankirana dvjema slabo istaknutim kulama. Od Gornjih vrata do jugozapadnog ugla grada zidine teku konveksno u blagom luku prelomljenu na tri mjesta. Na onom najviše istaknutom, prema jugu, nalazila se jedna kula. Na jugozapadnom uglu, gdje se nalazi most koji vodi prema Zadru, nalaze se Donja vrata. Efikasnost tog obrambenog pojasa kao i pogodan položaj u laguni pomogli su Mlečanima da se održe u Ninu dugo vremena kad ih je opsjedala vojska kralja Ludovika Anžujskog 1357.[14] god. O izgledu ninskih srednjovjekovnih utvrda dosta govori jedan dosad ne-

[13] Obiteljski arhiv Petricioli u Zadru, Mappa R.

[14] V. Brunelli, Storia della città di Zara, Venezia 1913, gdje je navedena sva starija literatura.

poznat dokument iz 1410. god. (v. prilog). Malo poslije nego što su Mlečani zaposjeli dio Dalmacije nakon sramotne Ladislavove prodaje, dva mletačka funkcionera sklopila su ugovor sa zadarskim graditeljem Nikolom Arbuzjanićem da dotjera postojeće kule u Ninu, da izgradi stražarnice na zidinama i da izgradi obrambene ograde pred gradskim vratima. Spominju se tri kule: jedna koja štiti put prema Zadru, druga koja štiti put »prema Ugarskoj« i treća u kojoj su Veronežani (valjda neka jedinica vojne posade). Izgled tog srednjovjekovnog obrambenog pojasa šematski je registriran na drvorezu *Mateja Pagana* iz prve polovine XVI st. Vidimo nepravilan poligon s kulama.[15]

Nakon završetka kandijskog rata Nin se počeo obnavljati, pa tako i njegove zidine. Nisu izgrađeni neki jači bastioni, ali se na pojedinim dijelovima zidina vide kosa zadebljanja. Kraj gornjih vrata i sjevernije od donjih vrata prema gradu otvaraju se otvori za topove. Vjerojatno oni pripadaju ovom vremenu. Zanimljivi su ti topovski otvori u blizini Donjih vrata, upereni prema gradu. Izgleda da se kod Donjih vrata nalazila neka citadela, zbježište za obranu u slučaju da neprijatelj zauzme grad. U ovom predjelu trebalo bi poduzeti sistematsko iskapanje da se provjeri originalan izgled fortifikacija. Današnja Donja vrata pregrađena su zajedno s mostom 1778. god. brigom dalmatinskog providura Aloisa Foscarinija. Poviše vrata nalazi se uzidana ploča s natpisom koji je danas sasvim nečitljiv, osim u početku i na kraju, gdje se raspoznaje tek nekoliko znakova. Jelić je u svoje doba mogao više pročitati. Donosim njegov tekst uz malu korekturu Foscarinijeva imena, koje se još dade pročitati:

D. O. M.
ALOYSI FOS [CARINI] PRE GNALI
..... RIO
ET PRETORIO COMITIS
..... H . SPITIO
PONS RESTAURATUS
..... O
M ... CLXXVIII

Vrata nisu utvrđena. Relativno nisko nad njima nalazi se zabat barokne linije. Usred zabata nalazio se mletački krilati lav. U šapi nije držao uobičajenu knjigu nego obiteljski grb u baroknom okviru. U grbu je prikazan jelen — znak obitelji Civran.[15a] Isti grb se nalazio pored mletačkog lava nad Gornjim vratima i pored onoga na kneževoj pa-

[15] R. Almagià, Su un'antica carta della Dalmazia, Archivio storico per la Dalmazia, A. XIV, f. 83. 533—535. Po ovom drvorezu nastale su sve druge karte zadarskog kraja s prikazom Nina iz XVI st., pa je suvišno da ih navodim.

[15a] Enciclopedia storico-nobiliare italiana, Vol. II, 478.

lači. Kako ćemo vidjeti, kneževu palaču je restaurirao providur Pietro Civran 1673. god., po čemu zaključujemo da je u doba Foscarinija upotrijebljen i uzidan lav sto godina stariji. Pored Civranova grba nalazi se reljef kule na strmu kamenitu brežuljku, koji je Jelić u svojim bilješkama označio kao grb grada Nina. To je malo vjerojatno, jer ne odgovara karakteru Nina — tako izrazito ravnog usred vode. Spomenuo sam kako je ninski grb izgledao. Donja vrata su kvadratna tlocrta; izgleda da je to jedna pregrađena starija kula. Na strani okrenutoj prema gradu nalaze se ostaci kamenog luka, koji nije istog oblika svoda vrata. Taj svod, pak, odgovara luku vrata s vanjske strane. Kameni luk vjerojatno pripada starijoj građevnoj fazi vrata.

Sl. 2. Pečat ninske komune na ispravi od 30. VIII 1775.

Neki blokovi ugaonog kamenja ukrašeni su na zanimljiv način. U visoku reljefu izrađeni su dosta rustično neki likovi, koji s uobičajenim ratničkim simbolima koji rese gradska vrata nemaju ništa zajedničkog. Desno na jednom kamenu vidimo tikvu i dinju, nešto niže ljudsku glavu i kuglu.

Gornja vrata su viša od Donjih, imaju više izgled ulaza u utvrđeni grad. S lijeve strane, kad se gleda izvana, nalazi se jedna slabo istaknuta kula. Po skromnim ostacima može se zaključiti da je postojala i druga njoj simetrična. Oko Gornjih vrata vide se ostaci zidova različitih faza izgradnje, tako da će tu biti potrebno posvetiti mnogo pažnje pri istraživanju. Od drugih dijelova fortifikacija grada Nina najbolje su vidljivi ostaci kule Kandije velike, no i nju treba temeljito istražiti, kao uostalom i cijeli pojas.

Iz XVII st., tačnije iz 1675. god., potječe nacrt Nina *S. Boucaulta.* To je šematski crtež, sastavni dio jedne velike topografske karte.[16] Ipak je potpuniji od Paganova. Na zidnom pojasu vidimo nekoliko kula, ističu se mostovi i vrata, Gornja i Donja. Od građevina katedrala sa zvonikom. Ostale građevine dane su šematski. Ima mnogo porušenih kuća i nekoliko čitavih. Mnogo je vredniji crtež Nina iz 1708. god. koji je izradio *G. Juster* (danas u Ratnom arhivu u Beču).[17] Crtež dosta precizno prikazuje zidni pojas i razne elemente fortifikacija. Prikazuje pogled na Nin iz ptičje perspektive s jugozapada. U prvom planu je luka. Pored gata nad zidinama diže se »kaštel« u obliku kule s dvoslivnim krovom. Lijevo se ističe kula nazvana imenom sv. Marcele. U pozadini se ističe visoka kula Kandija velika. Desno se vidi most i Donja vrata s dva visoka zida sa strane, koji tako tvore mali propugnakul. Svi zidovi imaju srednjovjekovno krunište. Godinom 1793. datiran je mali plan Nina koji je izradio *L. Licini.* Nije precizan, ali je važan zbog nekih topografskih oznaka. Tako se kula Kandija mala naziva Paška kula.[18]

Unutar tog zidanog prstena nalazile su se kuće, ulice, trgovi i javne zgrade i crkve koje su gradu davale fizionomiju. Nakon rušenja 1646. god. i dalje pauperizacije i degradacije koju je Nin proživljavao sve do nedavne prošlosti, vrlo je malo toga ostalo od njegove urbane fizionomije. Osim glavne ulice, koja vodi od Donjih vrata u centar, u kojoj ima zgrada gradskog tipa, ostale su kuće seoskog karaktera a vijugave komunikacije ograđene »mocirama« ne razlikuju se od naših primorskih seoskih puteva. Ipak vodeći računa o položaju crkava i javnih zgrada možemo donekle zamisliti glavne komunikacije.[19] Glavna uzdužna ulica nastala je bez sumnje nad antičkim kardom koja je vodila od antičkih južnih vrata na Forum. Kako su Donja vrata nešto zapadnije sagrađena od antičkih, ulica se kod njih savija. Druga ulica, uzdužna, zapadno od glavne, sigurno prati pravac antičke, paralelne s glavnom, ali se u južnom dijelu savija da bi se spojila s glavnom na Donjim vratima. Njihov tok se prema sjeveru zaustavlja na mjestu antičkog foruma, odnosno u srednjem vijeku manje poljane usred koje se dizala crkva sv. Mihovila. Po sredini dužine te je ulice sjekla poprečna, koja na zapadu vodi u luku, pored kaštela, a na istoku između katedrale i kneževe palače veže se na kosu srednjovjekovnu komunikaciju koja spaja Donja i Gornja vrata. Od poljane sv. Mihovila do Gornjih vrata teče dosta

[16] V. I. Petricioli, Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 11—12, Zadar 1966, 512.

[17] Ratni arhiv Beč, G. Juster, G I a6—5 f. VII; L. Beritić, Obalna utvrđenja na našoj obali, T. VII, Pomorski zbornik sv. I, Zagreb 1962. 240—241.

[18] Jelić, Dvorska kapela..., T. I.

[19] O antičkom urbanizmu Nina v. M. Suić, Autohtoni elementi u urbanizmu antičkih gradova našeg Primorja, Godišnjak III, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. I, Sarajevo 1965, 176; Isti, Nin u antici, Nin, problemi arheoloških istraživanja, Zadar 1968, 44.

kriva komunikacija koja je zamijenila vjerojatno antički dekuman i koja je, ako baš i ne u sadašnjem obliku, postojala u srednjem vijeku. Kosa komunikacija između Donjih i Gornjih vrata sigurno je srednjovjekovna, jer je crkva sv. Antuna Opata sagrađena u njezinu pravcu. Na sjecištu glavne uzdužne ulice i poprečne, koja vodi od luke, nalazio se centar grada. To je bio izdužen trg, više nalik na proširenu ulicu. Na njegovoj sjevernoj strani bila je glavna fasada kneževe palače, a na južnoj bočni zid katedrale. Negdje u blizini nalazila se loža s dvoranom za vijećanje, a arheološko istraživanje 1895. god. otkrilo je bazu »štandarca« na kojem se vijala zastava.

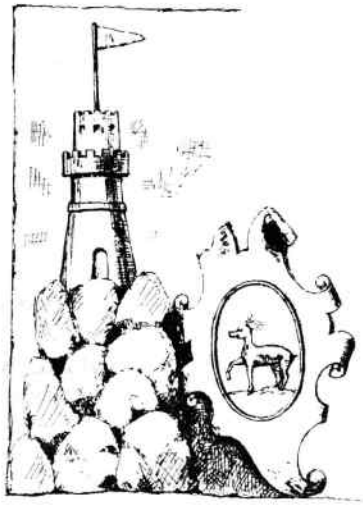

Sl. 3. Civranov grb i reljef kule pored mletačkog grba na Donjim vratima (Jelić)

Sjeverni dio Nina sad je nenastanjen. Po njemu danas teku poljski putevi koji sigurno ne mogu dati podataka o srednjovjekovnim komunikacijama na toj površini.

Glavni izvor podataka o gradskoj fizionomiji Nina jest katastik gradskog kneza *Zanantonija Benzona* iz 1677. god., koji je objavio Jelić. Koliko nam je vrijedan što dokumentira tragičnu situaciju porušenog i popaljenog grada, toliko je dragocjen što donosi spisak svih građevina u gradu, označavajući gotovo svima oblik. Preko tog opisa možemo približno sebi dočarati kako je izgledao srednjovjekovni Nin. Palačama se nazivaju samo tri objekta: kneževa, biskupska palača i palača Foscarini. Spominje se samo jedna dvokatna kuća, koja je u ruševinama. Jednokatnica se spominje 30, od kojih su samo dvije pokrivene crijepom, 12 ih je pokriveno slamom, a 16 su ruševine. Zidanih prizemnica ima 127, od kojih je samo 6 pokriveno crijepom, 52 slamom, a 69 su

ruševine. Prizemnica građenih »u suho« ima 41, od kojih 17 porušenih. Ova se statistika može smatrati dosta preciznom, jer je vrlo malo objekata kojima nisu navedene osnovne karakteristike. Svaka kuća ima dvorište, a mnoge i vrtove. Nin nam se tako prikazuje kao mali grad s niskim kućama i s mnogo vrtova. U njemu nije bilo zbijene izgradnje, uskih ulica i visokih kuća kao u mnogim našim primorskim gradovima. Nin je i u tom pogledu sličan srednjovjekovnom Zadru. Prirodni položaj i pojas antičkih fortifikacija uvjetovali su i u Zadru i u Ninu »prozračniju« izgradnju. Nin se zbog blizine Zadra nije mogao tokom srednjega vijeka razviti u veći grad, ali zbog svoga značenja u ranom srednjem vijeku, kad je bio jedan od centara hrvatske države, i zbog činjenice da je u njemu bilo sijelo biskupa, sačuvao je sve karakteristike srednjovjekovnog grada do onog fatalnog datuma.

Od profane monumentalne arhitekture Benzonov katastik spominje biskupsku palaču, palaču gradskog kneza, zgradu gradske straže, ložu, kuću kancelara komune. Biskupska palača označena je i na Justerovu nacrtu. Ima tlocrt slova L, glavna fasada okrenuta je prema katedrali. Bianchi spominje da je tu palaču dao pregraditi biskup Petar Cedulini 1580. god. te mnogo kasnije biskup Antun Tripković (1754—1771). Ta palača, današnji župnikov stan, vrlo je skromna i naziv palača je sasvim relativan. Jednokatna je, prozori i vrata nemaju nikakvih ukrasa.

Mnogo je značajnija bila kneževa palača. Nakon kandijskog rata obnovio ju je dalmatinski providur Pietro Civran. Na njoj je bila uzidana ploča duga 143 cm, visoka 70 cm, koja se danas nalazi u lapidariju arheološke zbirke, a nosi natpis:

PRAETORIVM
PLVRIES BELLOR(UM) MOLESTIIS EREPTVM
S(ENATUS) C(ONSULTO)
REGENDIS POPVLIS
MAGNIFICENTIVS ERIGITVR
A PETRO CIVRANO
MAXIMO DAL(MATIAE)ET ALB(ANIAE) MODERATORE
ANNO SALVTIS
MDCLXXIII

U zid palače bio je uzidan i veliki reljef mletačkog lava sa Civranovim grbom u šapama. Palača je postojala sve do pada Mletačke Republike. Na Justerovu nacrtu ističe se svojom masom. Bila je inače jednokatna.[20] U XIX st. potpuno zapuštena, pretvorila se uskoro u ruševinu. Jedna fotografija datirana 31. VIII 1902. god. u Jelićevoj ostavštini prikazuje je potpuno srušenu. Preostala su tek dva fasadna zida

[20] Jelić je naveo sjećanja kanonika P. Zankija, koja su sezala u šezdesete godine XIX st, kad je fasada palače bila sačuvana.

u visini manjoj od tri metra. Primjećuje se da je bila zidana od fino klesanog bijelog kamena slaganog u pravilne redove. Jelić donosi njezine dimenzije: duži zidovi, onaj fasadni okrenut prema katedrali i njemu paralelan, sjeverni, bili su dugi 32,96 m, a kraći 23,75 m. Na fasadnom zidu bila su i dvoja oštećena vrata, veća široka 3,36 m, i manja široka 1,10 m. Kad je na njezinu mjestu 1907. god. sagrađena školska zgrada, nestali su i ti skromni ostaci. Kneževa je palača bila sagrađena bez sumnje u srednjem vijeku. Može se pretpostavljati da se na njezinu mjestu nalazio i »coenobium« hrvatskih kraljeva. Jelić nije ostao na samoj pretpostavci, pa je, pogrešno izvodeći od toponima Hreljevac[20a] riječ Kraljevac, bio uvjeren da je u okolišu našao i ostatke prijestolne dvorane hrvatskih kraljeva. Htio je uklopiti i crkvu sv. Križa u kompleks dvorca, smatrajući neke rimske zidove ogradnim zidom dvorca. Iako je školska zgrada pokrila veći dio palače, moglo bi se naći nekih ostataka njezine arhitekture, pa bi bilo poželjno istražiti najbliži okoliš i revidirati Jelićeve radove iz 1910.

Na raskrću između palače i katedrale nalazio se veliki javni bunar. Na njegovu zidanom vijencu bio je ugrađen kamen (šir. 41 cm, visok 30 cm), s baroknim vijencem i natpisom koji se sada čuva u arheološkoj zbirci. Sadržaj natpisa je slijedeći:

S(IT) D(EO) G(LORIA)
PVTEALIS NONENSIS
IACOBO GRADONICO
DALMATIAE PROCONSVLE
MARCO DEMVSTO
PRAEFECTO RESTAVRATA
ANNO SAL(UTIS)MDCCLXXV

Natpis se odnosi na popravak vijenca 1775. god. Od ostalih javnih zgrada koje spominje Benzonov katastik nema ostataka. Neke stare stambene kuće imaju elemente baroka, kao npr. kuća u kojoj je smještena arheološka zbirka, no to su vrlo skromni elementi. Obično su to kapije dvorišta sa zabatima na kojima se često vide plemićki grbovi. Karakter te arhitekture sasvim je ladanjski. Na više mjesta nađu se i elementi arhitektonske dekoracije koji su pripadali zgradama iz vremena prije 28. travnja 1646. god. pa su sekundarno uzidani kao i mnogi antički fragmenti. Najinteresantniji je svakako nadvratnik uzidan sekundarno u kuću pored Donjih vrata u glavnoj ulici. Na njemu su isklesana dva grba mletačke obitelji Molin. Iz svakoga od njih izlazi ruka u široku rukavu. Te dvije ruke se stišću u sredini nadvratnika. Pod grbovima uklesani su inicijali HE.M i IO.M a pod rukama natpis: 1511. APRIL — 1514 IANV. S. Radi se o nekom građevnom zahvatu

[20a] Tako piše na planu Nina uz Jelićev članak 1900. god. Inače Jelić piše *Kreljevac*, a godine 1911. spominje samo *Kraljevac*.

koji su poduzela dva člana obitelji Molin u navedenom vremenu. Slična je karaktera i datacija koja je uklesana pod kamenim grbom nad ulaznim vratima vrta obitelji Zanki. MDXXVIII — MDXXXI. Jelić je na kući Ljubičić u Klanicama registrirao još jedan grb gotičkih karakteristika. Zanimljiv je gotički grb s biskupskom mitrom, širok 35, visok 47 cm, sa siglama EPS NA i polumjesecom sa šestokrakom zvijezdom u štitu. Nalazi se sekundarno uzidan sjeverno od župske kuće.

U arheološkoj zbirci ima nekoliko fragmenta koji su pripadali profanoj arhitekturi. Najznačajnije je veliko grlo bunara gotičkog karaktera ukrašeno s jedne strane Kristovim monogramom, a s dviju strana

Sl. 4. Grb nad ulaznim vratima vrta Zanki (Jelić)

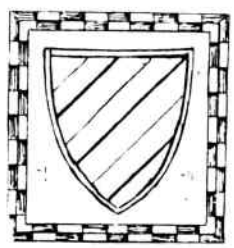

Sl. 5. Grb na kući Ljubičić u Klancima (Jelić)

grbom knezova Bribirskih (Šubića), koji je sada izloženo ispred zbirke. Od manjih fragmenata zanimljiva je glava isklesana u kamenu koja je po svoj prilici bila ključni kamen nekog portala (barok). Prikazuje bradata muškarca iscerenih usta s valjkastom kapom na glavi. Na prednjoj strani kape bio je izrađen maleni grb pomoću inkrustacije. Jelić je još vidio komadić stakla. Grb se ne da odgonetnuti. Primjećuje se zvijezda u gornjoj polovini. Glava je sačuvana u dva fragmenta.

II. *SAKRALNA ARHITEKTURA*

1. *Župska crkva, nekadašnja katedrala sv. Asela (Anselma)*

Današnji oblik ninske katedrale rezultat je zadnje pregradnje koja je uslijedila 1795. god. Niski nivo unutrašnjosti svjedoči da su se sve pregradnje vezivale uz najstarije jezgro građevine. Fasada je od fino klesanog kamena. Vrlo je jednostavna. Portal s jednostavno profilira-

nim dovratnicima i ravnim arhitravom, sa strana nešto poviše dva prozora s polukružnim lukom. Zabat je omeđen istaknutim profilom. U centru zabata mali prozor u obliku romba. Nad portalom nalazi se ploča s natpisom:

D(EO) O(PTIMO) M(AXIMO)
TEMPLI HUIUS CATEDRALIS
DIVI ANSELMI
E SEPTVA (GINTA)X(RIS)TI DO(MI)NI DISCIPULIS
AC PRIMI AENON(ENSIS) EPI(SCOPI)
NOMINE DICATI
VETERE COLLABENTE PROSPECTU
NOVUS HIC
DEO REIPUB(LICAE)CIVIBUS
TEMPLI EIUSDEM AERE
A FUNDAMENTIS RESTITUITUR
MDCCXCV

Taj »vetus collabens prospectus« katedrale koji se u tom natpisu spominje nosio je natpis biskupa de Grassisa koji je katedralu obnovio 1673. god. uz materijalnu pomoć dalmatinskog providura P. Civrana. Natpis poznajemo po Bianchiju:

TEMPLVM HOC LONGA ACERBITATE BELLORVM CORRVPTVM
DEO REIPVBLICAE CIVIBVS
PETRVS CIVRANO
REGNORVM DALMATIAE ET EPIRI SVMMVS TETRARCHA
RESTAVRAVIT
ANNO A PARTV VIRGINIS MDCLXXIII
SEDENTE FRANCISCO DE GRASSIS

Nedavno je otučena žbuka s vanjske strane sjeveroistočnog i jugozapadnog zida. Otkrila se rustična tehnika zidanja, različiti ugrađeni spoliji, od kojih jedan s reljefnom dekorativnom lozicom. Najviše pažnje zaslužuju zazidani otvori na jugozapadnom zidu, jedan prozor i dio luka u prizemlju koji po svojim konstruktivnim osobinama ukazuju na veliku starinu — rani srednji vijek ili čak starije vrijeme. Takvi nalazi još više pojačavaju želju da se crkva što temeljitije istraži, tako da joj se utvrde sve građevne faze. Danas nam se ona ukazuje kao izdužen pravokutnik dug 26 m, širok 9,50. Prezbiterij je povišen za jednu stepenicu i odvojen od lađe trijumfalnim lukom, na kojem su sa strana postavljene dvije drvene kasnobarokne propovjedaonice s pristupnim drvenim stepenicama sa strane prezbiterija. U prezbiteriju se nalaze jednostavna korska sjedala nekadašnjeg ninskog kaptola. Nemaju neku umjetničku vrijednost. Valjda su iz početka XIX st. ili kraja prethodnog. Glavni oltar barokna oblika ima poviše menze prostor u

kojem se spremaju relikvije, zatvoren vratima koja su obložena iskucanim bakrenim pozlaćenim limom s likovima ninskih zaštitnika sv. Asela (Anselma), sv. Marcele i sv. Ambroza, bez umjetničke vrijednosti. Od oltara u lađi vrijedan je pažnje jedino oltar sv. Sakramenta. Originalno to je bio drveni barokni oltar od kojega je preostao veliki tabernakul i figure anđela. Godine 1841. prenesen je ovamo kameni oltar iz zadarske crkve sv. Marije posvećen sv. Petru i Jeronimu i kombiniran s ostacima starog oltara. Taj kameni oltar značajan je po tome što ga je izradio Trifun Bokanić, arhitekt zadnjeg kata zvonika trogirske ktedrale. Njegov potpis čitamo na donjem dijelu okvira za oltarnu palu: TRIPHONIS BOCHANICH BRACHIENSIS OPVS.[21]

Sl. 6. Srednjovjekovni biskupski grb

Lijevo i desno od glavnog oltara nalaze se ulazi u sakristiju. Ona je pravokutna tlocrta, duga je i široka 7,60 m. Nižim krovom i tlocrtom izdvaja se iz volumena crkve. Na jugoistočnom zidu nalazi se lavabo kojemu je rezervoar vode ugrađena kamenica duž. 100, šir. 49, a vis. 34 cm s udubinom duž. 93, šir. 35, a vis. 28 cm, koja na prednjoj strani ima isklesanu ruku koja blagosilja. Originalno je ta kamenica bila, kako iznosi Jelić, mali sarkofag (theca lapidea) za relikvije sv. Asela.

Iz prezbiterija se ulazi u četvrtast prostor presvođen gotičkim križnorebrastim svodom, na koji se nadovezuje pravokutan prostor, paralelan s lađom crkve. Presvođeni gotički prostor jest kapela Gospe od

[21] D. Domančić, Bokanićev ninski oltar, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 10, Split 1956, 211—216.

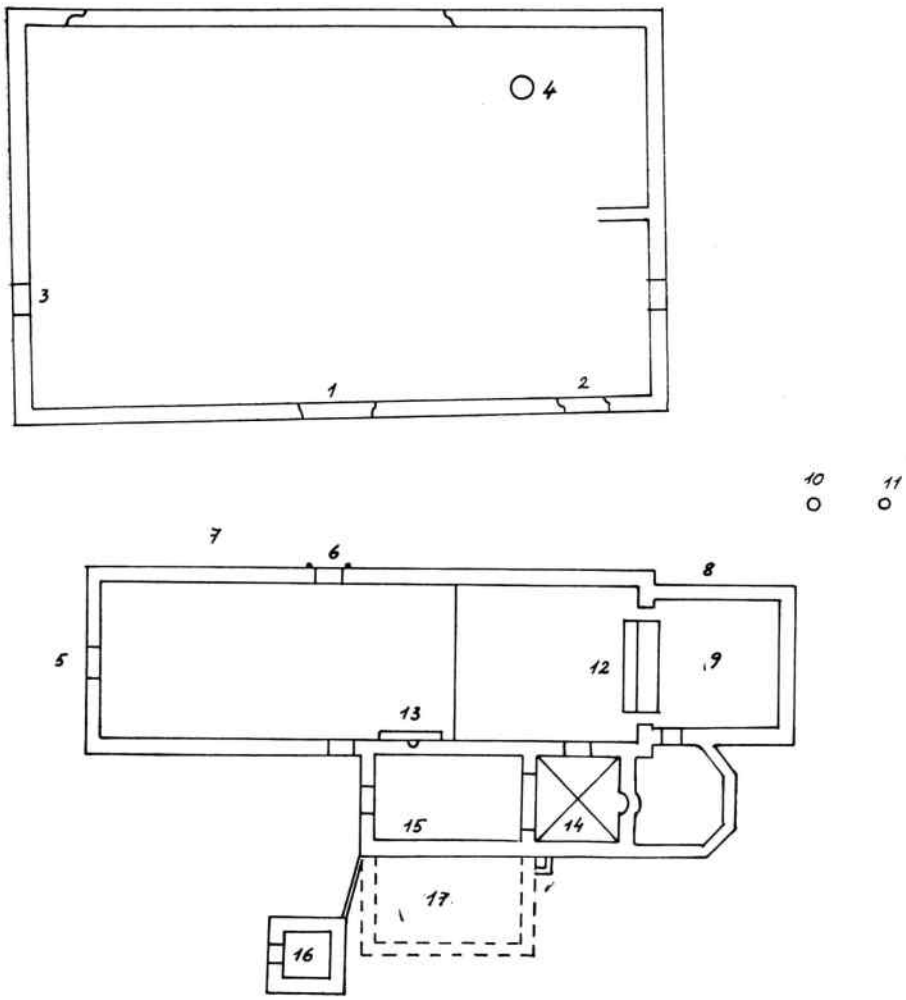

Sl. 7. Tlocrt Kneževe palače i Katedrale (po Jeliću) 1 i 2 Ulazi u Kneževu palaču, 3 Zazidana vrata Kneževe palače, 4 Zdenac Kneževe palače, 5 Glavni portal katedrale, 6 Sporedna vrata katedarle, 7 Položaj gdje je Jelić označio baptisterij nakon iskapanja 1910, 8 Položaj gdje je Jelić prvotno postavljao baptisterij, 9 Sakristija, 10 Ostaci »štandarca«, 11 Gospin kamen, 12 Glavni oltar katedrale, 13 Bokaničev oltar, 14 Kapela Gospe od Zečeva, 15 Prostor iz 1780, 16 Zvonik katedrale, 17 Jelićeva pretpostavljena kapela sv. Ivana Evangeliste

Zečeva,[22] koju je dao sagraditi ninski biskup Juraj Divnić (1510—1530). Njegov grb — koso položena greda i dvije ruže — nalazi se na ključnom kamenu svoda. Na zid kapele prislonjena je sada nadgrobna ploča tog biskupa, koja se originalno nalazila na podu sakristije nad njegovom grobnicom. U plitku reljefu prikazan je isposnički starački lik pokojnika u ornatu, a desno od glave njegov grb. Pored grba uklesan je datum smrti: OBIIT. DIE. VIIII. AVGOVSTI. M. DXXX. Pod prekriženim rukama isklesana je tabla na kojoj se nalazi epitaf:

HIC IACET
AENONIVS
PRESVL SED. DIPHNI
CA. P(RO)LES. SIT SVA. SORS. IN
TER. REGIA CELSA P(RE)COR

Ta je kapela zahvaljujući svom čvrstom svodu ostala pošteđena od razaranja 28. IV 1646. god. Pravokutan prostor ispred nje sagrađen je 1780. god., na mjestu kapele Glavosjeka sv. Ivana.[23] Na fasadi od fino klesana kamena nalazi se ploča koja spominje tu gradnju:

D. O. M.
EX DEUOTA CVRA VIGILAN:
TIS PROETORIS ALEXANDRI BONI
ET SVMO LABORE IOSEPKI —
IVROVICK PROCVRATORIS
AMPLIATA ET RESTAVRATA
FVIT A DNI: M. D CCLXXX

Portal koji se na toj fasadi nalazi prilično zbunjuje. Ima romanički luk i zabat, a noviju klesarsku fakturu, te neuobičajene kapitele. Nisam uspio utvrditi iz koje je godine, ali sigurno je da nije mnogo star.

Iza kapele Gospe od Zečeva s jugoistočne strane nalazi se prostorija nepravilna tlocrta koja komunicira sa sakristijom. Ona je novijeg datuma.

Jugozapadno od crkve kao samostalna građevina diže se zvonik romaničkog stila. Visok je (bez piramide) 19,30 m, baza mu je široka 4,75 m. Sakriven kasnijom žbukom i s pregrađenim prozorima, nije odavao veliku starinu. Tek nedavnim konzervatorskim zahvatom otkriven je njegov originalni oblik i po tome njegova velika vrijednost za izučavanje naše srednjovjekovne arhitekture. Zidarska tehnika je uglav-

[22] Po Bianchiju je ova kapela bila originalno posvećena sv. Ambrozu, a po Jeliću sv. Marceli.

[23] Podatak po Bianchiju. Jelić spominje neku kapelu paralelnu s ovom na jugozapadnoj strani, posvećenu Ivanu Evangelisti.

nom rustična, ali izrazito romanička. Kamenje je slagano u slojeve, što je za romanički stil karakteristično. Za oblikovanje uglova korišteni su veći blokovi. Stilske karakteristike i klesarska obrada arhitektonskih detalja također jasno odaju taj stil. Dekoracija je svedena na skromne vegetabilne kapitele stupića. Zvonik ima četiri kata. Na prvom se otvaraju ulazna vrata sa srpastim romaničkim lukom i sasvim mali atipični prozorčići. Na ostalim trima katovima, koji su međusobno odijeljeni profiliranim vijencima, nalaze se bifore, na svakoj strani po jedna. Danas nedostaje jedna na drugom katu s jugozapadne strane, koja je zatvorena pri nekoj rekonstrukciji zvonika. Kad je rekonstrukcija uslijedila, teško je ustanoviti. Prema Bianchiju zvonik je sagrađen 1681. god., što bi trebalo smatrati godinom rekonstrukcije, no ne isključuju se ni popravci prije fatalnog rušenja Nina, a ni oni iza godine 1681. Iz vremena kasnije rekonstrukcije potječe i sat s kamenim brojčanikom na kojem su rimskim brojkama označena sva 24 sata.[24] Tom je zvoniku pripadalo zvono pronađeno 1771. s natpisom S. ASELLVS EP. MCCC.

Oblik srednjovjekovne, a vjerojatno i starije katedrale bez sumnje će otkriti arheološka istraživanja. Najvažniji zadatak koji se postavlja jest istraživanje starog baptisterija. Zapis iz godine 1746. sačuvan u spomenutom rukopisu Filippi govori da je tada porušen baptisterij kružna oblika sa četiri niše, koji je u sredini imao bazen za krštavanje u koji se silazilo stepenicama. Porušen je da bi se sakristija proširila s »burnje strane« (prema sjeveroistoku). Jelić je pišući 1902. god. smatrao da se baptisterij nalazio na površini današnje sakristije, što bi po spomenutom opisu bilo tačno, ali je kasnije promijenio mišljenje i 1910. god. poduzeo iskapanje izvan crkve uzduž njezina sjeveroistočnog zida. Iako nije ništa našao što bi ukazivalo na tlocrt baptisterija, on je objavio tlocrt jedne prostrane četverolisne građevine koja bi trebalo da bude baptisterij. Reviziju njegova rada proveli su 1960. god. Suić i Perinić i ustanovili da baptisterija na tome mjestu nema.[25] Baptisterij treba tražiti oko onog mjesta gdje ga je Jelić prvotno označavao. Ako se nađe, i ukoliko se nađe dovoljno ostataka, trebat će pažljivo ispitati oblik bazena za krštavanje, da bi se provjerila inače usvojena teza o ninskom porijeklu krstionice s imenom kneza Višeslava. Kako je poznato, ta je velika kamena posuda za krštavanje, ukrašena diskretno pleternom ornamentikom s natpisom koji kaže da ju je dao izraditi svećenik Ivan u doba kneza Višeslava (»Ioannes presbiter sub tempore Vuissasclavo duci«), pronađena 1853. god. u Veneciji, u kapucinskom samostanu Redentore na Giudecchi i prenesena u Museo Correr. Nakon što su se anonimni pisci u lokalnim venecijanskim listovima dovijali

[24] K. Radulić, Romanički zvonik u Ninu, Filozofski fakultet — Zadar, Radovi sv. 4 / 2, Zadar 1966, 71—86.

[25] M. Suić, M. Perinić, Revizija iskapanja »ninskog baptisterija«, Diadora sv. 2, Zadar 1962, 317—320.

kome je pripadalo ime »Vuissasclavo«,[26] prvi je zadarski historičar *G. Ferrari-Cupilli* iznio mišljenje da je krstionica pripadala jednom hrvatsko-dalmatinskom knezu.[27] Kukuljević je nakon toga iznio mišljenje da je to ime zahumskog kneza Višeslava, kojeg spominje Konstantin Porfirogenet, oca Mihajla Viševića.[28] Godine 1860. tim se spomenikom pozabavio opet Ferrari-Cupilli. Proučavajući »Anonim Filippi« primijetio je da se nakon opisa rušenja ninskog baptisterija spominje kako je netko kriomice iz Nina odnio zajedno s nekim fragmentima i jednu otkopanu kamenicu s natpisom i grbovima.[29] Ferrari-Cupilli se pita kud bi ta kamenica mogla biti odnesena ako ne u Veneciju, a pisac XVIII st. da je lako mogao ukrase smatrati grbovima i po tome da bi ta kamenica mogla biti upravo ona koja se našla u Veneciji. Ferrari-Cupilli nije inzistirao na neprikoslovenosti svoje teze. Objavio ju je u formi pisma upućena Kukuljeviću i prepustio njemu kao većem auktoritetu da o tome dade konačnu riječ.[30] Kukuljević se, koliko mi je poznato, nije odazvao. U njegovim »Putnim uspomenama« iz 1873. nema spomena o tom problemu. Ferrari-Cupillijevu tezu prihvatio je međutim *Rački* odbijajući Kukuljevićevo mišljenje o zahumskom knezu Višeslavu.[31] Našavši se u neprilici da Višeslava vremenski smjesti među dotad poznate hrvatske knezove, iznio je mišljenje da je on vladao nakon Mutimira, a prije Tomislava. Jelić je također prihvatio mišljenje Ferrari-Cupillija i njegovo intuitivno »parrebbe assai verisimile« prihvatio kao

[26] Pisac s inicijalom C u »Gazzetta di Venezia« br. 102, 1853, smatrao je da se ime odnosi na nekog ruskog kneza. Pisac s inicijalom F. u »Vaglio« br. 33, 38, 39, 40, 1853, smatrao je da »Vuisasclavo« znači »viša glava« i da je to titula svećenika Ivana koji je ujedno bio i »dux«.

[27] »Osservatore Dalmato« br. 135 (24. VIII 1853.) i br. 183 (16. XI).

[28] »Narodne novine« br. 217, Izvjestje... 86—88.

[29] Tekst koji se na to odnosi u »Anonimu« glasi prema Ferrari-Cupil liju: »Adiacente alla cattedrale verso bora fu da secoli li più lontani edificato il battisterio di figura rotonda a volti reali, adornato di quattro cappellette nel di cui centro si vedeva una vasca di pietra a cui si discendeva per cinque gradini, ed era destinata per amministrare le aque battesimali per modo d'immersione, come rappresentava la sua figura che superstite in parte rimase a tante sovversioni. Questo rimasuglio di antichità, perche cadente, e per dar luogo alla piazza, fù capricciosamente alterato e atterato l'anno 1746; per il sito del quale fu accordato dal Rappresentante lo spazio per erigere dietro l'altar maggiore una nuova sagrestia, in luogo della vecchia, ch'era assai ristretta. Piangasi dunque dagli amatori della patria nonese la distruzione totale anche dell'ultimo ecclesiastico rimasuglio; lo spezzamento di due depositi dell'anno 1472, uno di Giovanni Corner Conte di Nona e l'altro di Lucrezia sua figlia, ivi stabiliti e molto più la perdita della vasca con iscrizioni e stemmi dissotterrata, ed altrove dell'umana avidità con altre lapidi asportata con quel privato metodo e profondo silenzio, che è solito d'essere osservato in simili arbitrarie disposizioni.«

[30] Su d'un'antica vasca battesimale del Museo Correr di Venezia, La Voce Dalmatica Anno I N. 22 (27. X 1860) 175—178. Isti je članak bez ikakvih izmjena objavljen u »La Domenica«, 1890, br. 22 i 23.

[31] F. Rački, Documenta..., Zagreb 1877, 376—377.

nedvojbenu historijsku činjenicu. Kako je Ferrari-Cupilli poistovetio svećenika Ivana s papinim legatom koji je putovao hrvatskom knezu Branimiru, Jelić je ispočetka datirao krstionicu u drugu polovinu IX st.,[32] no pošto su je na osnovu stilskih osobina *Cattaneo*[33] i *Stückelberg*[34] datirali u prijelaz iz VIII u IX st., Jelić je krstionicu, a po tome i vladavinu kneza Višeslava, datirao oko godine 800.[35] Jelićevo mišljenje je preuzeo *Šišić*[36] i tako se ono proširilo, osnaženo njegovim auktoritetom. Jedino je *Šeper* pokušao krstionicu datirati u XI st., ne sumnjajući dakako u njezino ninsko porijeklo.[37] Ako je krstionica otkopana

Sl. 8. Pečat samostana sv. Ambroza na ispravi od 6. X 1233.

zaista u Ninu, a bila je ukopana u zgradi baptisterija, ima nade da se pronađe njezino ležište. Zato treba poželjeti da se otkopa što više ostataka baptisterija.

[32] Jelić, Spomenici ... (1902).
[33] Cattaneo, L'architecture en Italie du VI au XI siècle, Venise 1891, 110—111.
[34] Stückelberg, Langobardische Plastik, Kempten 1909, 72.
[35] Jelić, Dvorska kapela ..., 15 T. VIII, sl. 12.
[36] F. Šišić, Priručnik izvora hrvatske historije, Zagreb 1914, 119—120.
[37] M. Šeper, Der Taufstein des kroatischen fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter, Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingisch, -karolingische Kunstforchung, Erlangen 1957/58.

Iz katedrale potječe i jedan ulomak pleterne skulpture većih dimenzija, koji je pripadao pluteju oltarne pregrade. Ukrašen je gustim prepletom kružnih motiva, koji ukazuju na vrlo finu klesarsku tehniku, odnosno na kvalitetan klesarski atelje koji ga je izradio. Treba se zaustaviti na dvama svetačkim likovima u reljefu koji su sada uzidani s vanjske strane, pored manjih crkvenih vrata na sjeveroistočnom zidu. Prikazuju dva ninska zaštitnika sv. Asela i Ambroza. Jedan je prikazan u biskupskom ornatu a drugi kao đakon u dalmatiki s kadionikom u desnoj ruci. Oba nose knjige u lijevoj ruci. Visoki su 115 cm. Postoji oko njih jedan mali ikonografski problem. Kako ćemo vidjeti na starijim

Sl. 9. Pečat ninskog kaptola s likom sv. Asela iz srednjeg vijeka

relikvijarima, oni nisu po odjeći naročito diferencirani. Jedan se javlja s mitrom tek kasnije. U starijoj i novijoj literaturi smatra se da je to Asel (Anselmo), prvi ninski biskup, dok bi onaj drugi s kadionikom bio Ambroz. Međutim, na pečatu Samostana sv. Ambroza koji visi na ispravi datiranoj 6. X 1233. god. lijepo se vidi svečev lik u biskupskom ornatu. S druge strane, na srednjovjekovnom pečatu ninskog kaptola[38] vidimo sveca bez mitre u stavu oranta kome s desne ruke visi lanac kadionika. Znamo da je katedrala bila posvećena sv. Aselu. Kamen na kojem je isklesan svetac-biskup ima sa strane pravilan lučni oblik, što bi ukazivalo da se originalno nalazio u nekoj luneti, bez sumnje crkve-

[38] Dok sam pečat Samostana sv. Ambroza precrtao s originala koji se čuva u Historijskom arhivu u Zadru (fond sam. sv. Krševana), pečat ninskog kaptola donosim po fotografiji pronađenoj u Naučnoj biblioteci u Zadru. Nisam dospio provjeriti s koje je isprave uzet.

nog portala. Reljefi nisu iz XIII st., kako ih je Jelić datirao. Iako na prvi pogled pokazuju izvjesnu krutost u modelaciji i statičnost karakterističnu za romaničku plastiku, na rubovima svetačkih haljina otkriva se gotička modelacija, koju su njihovi anonimni kipari ipak poznavali. Zbog toga ćemo te reljefe datirati duboko u XIV st. Vrlo srodan tim likovima ali manjih dimenzija (vis. 73 cm) jest reljef sv. Petra, koji je pronađen dosta oštećen, bez glave, u zvoniku, gdje je bio upotrijebljen kao običan građevni materijal pri nekom popravku.

Na sjeveroistočnom zidu katedrale, gdje su uzidani likovi sv. Asela i Ambroza, bliže sakristiji, nalazi se reljef s grbom biskupa Jurja Divnića, s oznakom godine MDXXVIII. Odnosi se na neki građevni zahvat, samo nije sigurno da li je na današnje mjesto postavljen upravo u ono vrijeme koje je na njemu označeno ili je tu dospio u sekundarnoj funkciji kao i spomenuti reljefi svetaca.

U arheološkoj zbirci ima fragmenata koji su pripadali sakralnoj arhitekturi. Neki po svom karakteru ukazuju na monumentalniju arhitekturu, pa se može pretpostavljati da su pripadali katedrali. Mislim na jednu romaničku konzolu s likom lava i obrube gotičkih lukova s jače istaknutim reljefom »užeta«.

2. *Crkva sv. Marije*

Najinteresantniji objekt za arheološka istraživanja jest crkva sv. Marije, jedan monumentalni spomenik koji je sticajem okolnosti bio dvaput iskapan, ali rezultati tih radova nisu objavljeni. Na osnovu starih tekstova Cassio i po njemu Bianchi donose opis te crkve. Bila je to trobrodna bazilika sa 16 mramornih stupova bogato ukrašenih kapitela koji su nosili svod sagrađen od sedre. Krov je bio pokriven olovom, a pod je bio pokriven djelomično mozaikom, a djelomično nadgrobnim pločama. Lijep i velik zvonik s tri zvona dizao se nad grobljem, gdje je bilo urna i mauzoleja (!). Uz tu crkvu osnovan je 948. god. ženski benediktinski samostan s imenom sv. Marcele, koji se spominje i u testamentu jednog Zadranina iz g. 1106. Godine 1502. benediktinke su prešle u Zadar prenijevši i ime sv. Marcele. Crkva je porušena 1646. god. a ruševine su dugo služile kao kamenolom. Bianchi spominje da se ruševine te crkve vide u vrtu obitelji Piazza i upozorava na 16 velikih kapitela koji se nalaze kod gradskih vrata. Jelić (1902) korigira Bianchija u pogledu datiranja crkve. Citira mišljenje Jacksona da je crkva iz XII ili XIII st. i upozorava da se u historijskim izvorima javlja tek u dokumentu od 9. IV 1201. god. u arhivu Samostana sv. Marije u Zadru. Prema kapitelima Jelić crkvu datira ipak u starije doba. Navodi da je bilo 11 kapitela, od kojih je jedan I. Meštrović darovao Arheološkom muzeju u Zadru, 4 su raznesena na razne strane, a 6 se nalazi pred kućom načelnika Vigata. Upozorava na oblik tih kapitela ukrašenih lišćem acantus spinosa. Spominje tom prilikom dva fragmenta s pleternim ukrasom koji su uzidani u zid Vigatove kuće, jedan pripada stupcu

(pilastru) oltarne pregrade vel. 94 x 32 cm, a drugi pluteju vel. 47 x 40 cm. Ne kaže izričito da su pripadali Sv. Mariji . Izgleda da i nisu. No u kući Piazza nalazi se uzidan fragment s ukrasom pletenice i likom ptice, a u okolini navodno ima sličnih fragmenata. Iz Jelićevih bilježaka doznao sam da iz Sv. Marije potječu ulomci crkvenog namještaja s neuobičajenom ukrasnom četveroprutom i peteroprutom pletenicom koja se ne susreće na drugim dalmatinskim preromaničkim spomenicima. Ti se ulomci sada nalaze u Arheološkoj zbirci Nina. Zaslužuju punu pažnju zbog svoje originalnosti. Među njima se ističe fragment stupca na kojem se u kružnom okviru peteroprute pletenice nalazi reljef jagnjeta. Taj fragment bez sumnje pripada istoj cjelini kao i fragment na kući Piazza. Zanimljiva su i dva fragmenta različitih zabata oltarne pregrade. Jelić je registrirao i kapitele ciborija i kasnije (1911) objavio fotografiju jednoga. Jelić je donio i tlocrt zidova samostana i crkve. Samostan se, naime, nalazio pored gradskih zidina do luke, blizu kule Kandija mala, pa je Jelić oslanjajući se na jednu ispravu iz 1519. god. pokušao identificirati ostatke. Godine 1885. pronađeni su na tom predjelu neki predmeti, a sondažno iskapanje 1896. god. donijelo je na vidjelo još neke. Pripadaju halštatskom periodu.

Godine 1928. poduzelo je novčanom pomoći Osječke oblasti[39] društvo »Bihać« sitematsko iskapanje na tom lokalitetu. Iskapanjem je upravljao *E. Dyggve*. Bogata dokumentacija o tom iskapanju nalazi se u Arhivu E. Dyggve u Urbanističkom birou u Splitu. Ona nije još publicirana. Tlocrt koji pokazuje trobrodnu crkvu s tri apside objavio je Karaman,[40] dok je tlocrt čitava kompleksa objavljen 1969. god.[41] Kad se ti tlocrti usporede s Jelićevim, vidi se da Jelić nije bio na pravom putu. Kad analiziramo Dyggveov tlocrt crkve upada u oko oblik glavne apside: ona je iznutra polukružna, a izvana poligonalna, dakle ima oblik apsida ravenatskih bazilika V i VI st. I kapiteli ciborija mnogo podsjećaju na ravenatsku plastiku VI st. Nije li ta bazilika sagrađena u VI st., a sporedne apside polukružna oblika joj kasnije dodane? Kapiteli glavne kolonade svi su jednaki, ukrašeni lišćem palmi kombinirani s akantusovim bodljikava oblika (acantus spinosa). Njihov oblik upozorava na sličnost s kapitelima XI st. rapskih crkava ili, šire zahvaćeno, s kapitelima u crkvi u Sv. Lovreču pazenatiškom i u akvilejskoj katedrali. No ne isključuje se mogućnost da su kapiteli iz VI st.

3. *Crkva sv. Križa*

Crkva sv. Križa je najpoznatiji ninski građevni spomenik. Zbog svoga originalna oblika odavno je uvrštena među najreprezentativnije spomenike naše srednjovjekovne arhitekture. Zahvaljujući konstrukciji

[39] Usmena obavijest dr V. Maštrovića.
[40] Karaman, Iz kolijevke ..., priloženi planovi.
[41] Nin, problemi ... T. XXXIX.

svojih svodova odoljela je i zubu prohujalog vremena i tragičnim udarcima ninske sudbine. Konzervatorska intervencija 1897. god., koju je proveo konzervator R. Tamino iz Zadra,[42] spasila ju je od definitivne propasti. Naime, u intervalu između g. 1860. i 1880. otprilike južni dio građevine se bio srušio.[43] Crkva nije bila pregrađivana, tako da nakon posljednjih konzervatorskih radova (u ljetu 1968. i 1969), koji su omogućili otkrivanje dvaju prozora i originalne visine, imamo jasan uvid u njezin originalni izgled. To je građevina zanimljiva centralnog tipa. Duga je 7,80 m, široka 7,60, visoka 8,20 (nutarnje mjere) zid je debeo 57 cm). Akcenat koliko unutarnjeg prostora toliko volumena građevnih masa jest kupola. Ona građevinom dominira. Gledajući crkvu izvana, zaustavit ćemo pogled na vitkom tamburu unutar kojega je ona sakrivena. Sa četiri strane podupiru ga krakovi križa pokriveni dvostrešnim krovom. S istočne strane prislonjene su na poprečne krakove križa polukružne apsidice. Tambur je ukrašen plitkim nišama s polukružnim lukovima. S južne strane otvara se uzak prozor. Krakovi križa ukrašeni su pod zabatima također plitkim nišama, i to oni podužni trima nišama, od kojih je srednja najviša, a poprečni (zapravo autentičan je samo sjeverni, dok je južni Taminova rekonstrukcija) jednom nišom. Ulaz se nalazi na zapadnom kraku križa, a na istočnom, koji skriva glavnu apsidu polukružna oblika, nalazi se manji uzak prozor polukružna luka. Dva slična prozorčića, ali ravna u gornjem dijelu, otkrivena su nedavno na malim sporednim apsidama. Na sjevernom kraku sa zapadne strane otvara se kvadratni prozor, bez sumnje je kasnije otvoren. Njegov pendent na južnom kraku sagradio je Tamino. Unutrašnjost je u svom gornjem dijelu strogo centralnog oblika. Dominatna kupola konstruirana je na trompama u središnjem četvornom prostoru koji tvore čeoni lukovi polukupola četiriju krakova križa. Kalota (polukupola) glavne apside nasuprot ulazu diže se iz polukružnog tlocrta, a ostale se tri naslanjaju na trompe. Tlocrt građevine, međutim, nema toliko naglašen križni oblik, jer ga dvije apsidice na bočnim krakovima, koje su konstruirane paralelno glavnoj apsidi, usmjeruju longitudinalno. To je npr. navelo *Vasića*[44] da crkvu sv. Križa nazove trima spojenim bazilikama (!). Iako crkva sv. Križa odaje zrelo koncipiran arhitektonski zahvat, sama tehnička izvedba pokazuje priličnu rustičnost. Koliko tlocrt, toliko konstrukcija kupole i drugih dijelova, prilično su nepravilni. Ulazni krak znatno skreće od glavne osi, isto tako začelni zid koji krije glavnu apsidu. Sporedne apsidice su nepravilne. Baza kupole nije kvadrat nego trapezoid. I tehnika zidanja je vrlo rustična. Upotrebljavan je u gradnji

[42] Jelić, dvorska kapela..., 8.

[43] Po Kukuljevićevu opisu (1857) i Eitelbergerovu tlocrtu (1861) crkva je čitava. Prema snimcima iz osamdesetih godina (v. »Dvorska kapela...« i Jacksonovu knjigu) južno krilo je porušeno. Napominjem da Jelić krivo donosi u »Dvorskoj kapeli« datiranje Eitelbergerovih snimaka.

[44] M. Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd 1922, 7—9, 79—83.

kamen različita porijekla od grubog lomljenca do antičkog fino klesanog pa čak i ukrašenog spolija. Ima i izlizanih stepenica i ulomaka pločnika. U konstrukciji svoda kupole upotrijebljena je sedra. Ona se javlja i u konstrukciji lukova niša na tamburu. Dakako da je taj raznoliki kamen bio originalno sakriven glatkom žbukom. Kupola i sporedne apside sačuvale su originalni krov od lomljenih dosta tankih ploča. Na takav su način bili pokriveni i krakovi križa, što se nedavno moglo utvrditi, a naknadno su dobili krov od crijepova. Nedavnim konzerva-

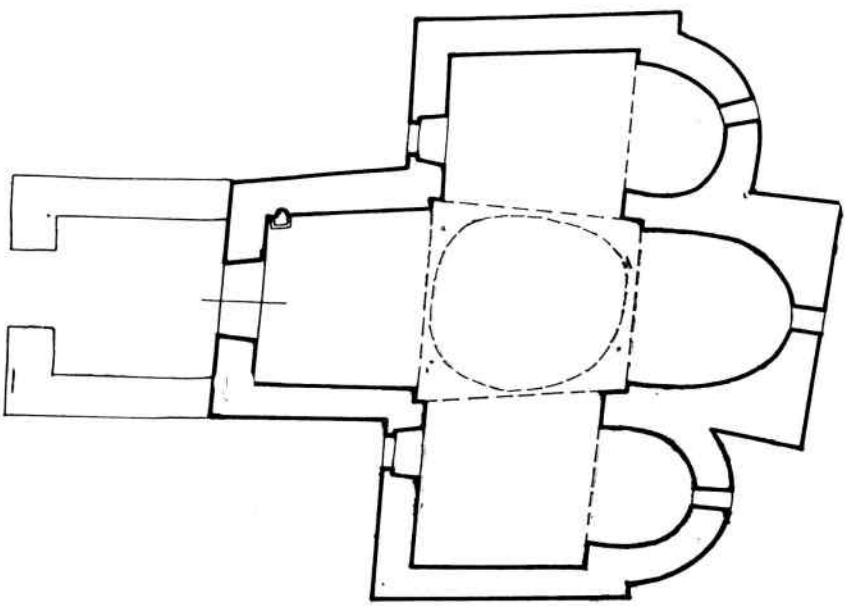

Sl. 10. Tlocrt crkve sv. Križa (Zavod za zaštitu spomenika u Zadru)

torskim i arheološkim radovima nisu se ustanovile nikakve građevne faze. Crkva je izgrađena u jednom građevnom zahvatu ne koristeći nikakve ostatke starije arhitekture. Podignuta je na relativno ravnu terenu gdje je ranija antička arhitektura bila poravnata sa tlom. Temelji su se naslonili na ostatke antičkih zidova, što je bio ustanovio već Jelić, kopajući u unutrašnjosti crkve. Zid za koji je Jelić mislio da pripada ogradnom zidu kraljevskog dvorca tek je kasniji kontrafor vrlo rustično zidan a u njegovu pravcu otprilike teče antički zid. Malena vrata na južnom kraku koja je Jelić pretpostavljao, vrlo su problematična. Izgleda da se radi o većem spoliju za koji je Jelić mislio da je donji prag vrata. Prilikom posljednjih radova ustanovljeni su pred ulaznim krakom crkve ostaci naknadno prizidanog malog predvorja. (Duž. 2,40, šir. 2,30 m, deb. zida 57 cm).

Portal koji se, kako sam spomenuo, nalazi na zapadnom kraku, dosta je rustično konstruiran. On nema uobičajen rasteretni luk i karakteristični kameni okvir koji susrećemo na arhitektonskim spomenicima od starokršćanske do romaničke arhitekture. Samo prag i nadvratnik imaju istaknut rub koji ne dozvoljava vratnicama da se otvaraju prema vani. Dovratnici su bez toga ruba i konstruirani su od više komada kamena od kojih gornji duboko zalaze u zidnu masu. Pomanjkanje rasteretnog luka očitovalo se u tome da su se nadvratnik i prag

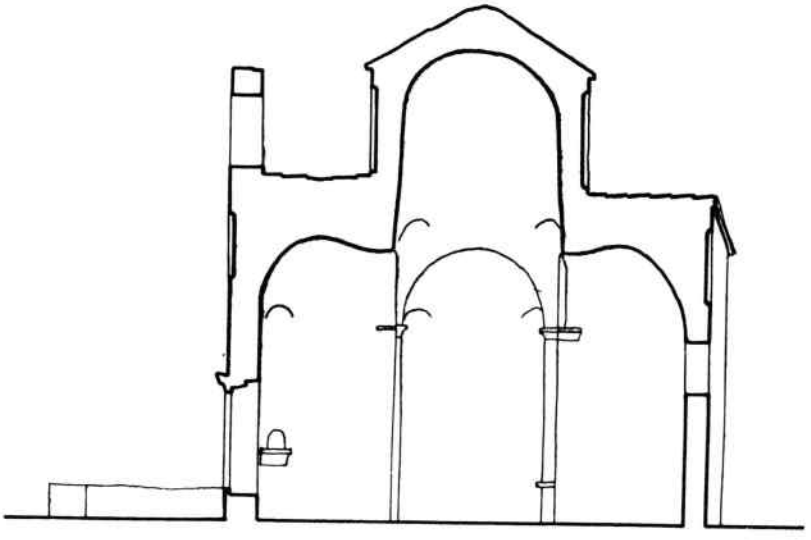

Sl. 11. Uzdužni presjek crkve sv. Križa (Zavod za zaštitu spomenika u Zadru)

raspukli. Nadvratnik s plitkim reljefnim ukrasom isklesan je od sivog mramora. Prednja (vanjska) ploha nagnuta je. Ima oblik nepravilna pravokutnika. Dok su na desno kutovi pravi, na lijevo je stranica nagnuta. Dimenzije 180 x 38 cm. Ornament se sastoji od dva friza tačno omeđena dužinom nadvratnika. Gornji friz se nalazi na tanjem dijelu nadvratnika koji se nalazi izvan zidne plohe crkve. Sastoji se od pletenice troprute vrpce koja tvori deset kružnica. Unutar kružnica prikazano je šest rozeta i četiri križa. Križevi su u kružnicama na krajevima i u centru. Donji friz koji je od gornjega odijeljen reljefnim rubom

sastoji se od biljne vitice. Donja strana nadvratnika, koja je pomno izrađena, ima istaknut rub i uobičajene rupe za uticanje stožera vratnica. Na rubu je dosta nespretnim slovima isklesan natpis:

GO . DE . ζ AI . IVP . PA . NO . ? IS . TO . DOMO . CO

Daleko bi me odvelo da analiziram sva dosadašnja čitanja. Natpis će sigurno i dalje ostati nedočitan, na žalost. Jedino što je sigurno jest to da se radi o posvetnom natpisu župana koji se vjerojatno zvao Godečaj.

Vrlo fina obrada reljefa koji odudara od rustične tehnike zidanja i drugih nepravilnosti u gradnji te neobičan položaj natpisa izazivali su, a izazivaju i danas, sumnju da li je nadvratnik suvremen gradnji crkve. Jedno je mišljenje da je nadvratnik originalno imao drugu namjenu i da je sekundarno za to upotrijebljen, pa da mu je tada uklesan natpis. Drugo mišljenje glasi da je nadvratnik s natpisom pripadao drugoj građevini i da je u sekundarnoj funkciji dospio na sadašnje mjesto kad je crkva sagrađena, a treće mišljenje bi bilo da e crkva starija, pa da je nadvratnik postavljen kad je crkva popravljena, a natpis se odnosi na taj popravak. Četvrto mišljenje jest da je nadvratnik s već uklesanim natpisom mogao dospjeti na današnje mjesto u bilo koje vrijeme pri nekom popravku i da je uzet s nekog drugog objekta ili se nalazio negdje odbačen. S ovim dilemama povezano je i datiranje crkve. Možda je najispravnije ono »naivno« mišljenje da je nadvratnik suvremen gradnji crkve.

Zastupnik prvog mišljenja bio je jedini Marun.[45] Smetalo mu je što je nadvratnik tako fine izrade, a zidovi tako grubo zidani. Nije vodio računa da je crkva originalno bila fino žbukana i da se ornament logično uklapao. Ornament je komponiran po dimenzijama nadvratnika i tačno zaokružen. Profil nadvratnika je logičan s određenim rubom za zaustavljanje vratnica i s rupama za uticanje stožera vratnica. Ni u kakvu slučaju taj kamen nije mogao za bilo šta drugo služiti osim za nadvratnik.

Drugo mišljenje izrazio je nedavno Belošević u namjeri da pomiri Karamanovo datiranje crkve u XI st. i Šišićevo (Jelićevo) datiranje natpisa na nadvratniku u kraj VIII st.[45a]

Već je Jelić reagirajući na Marunovo mišljenje[46] ispitao nadvratnik i ustanovio da se on ne smije odvajati od građevine. Njegovo je mi-

[45] F(ra) L(ujo) M(arun), Jedna opazka o nadvratniku iz hrvatske dobe u Ninu, Narodni list Zadar br. 32, 1888.

[45a] J. Belošević, Nin u srednjem vijeku, Nin, problemi arh. istraživanja, Zadar 1968, 59.

[46] U Jelićevim bilješkama sam našao podatak da je 1889. god. bio u Ninu i već tada proučavao nadvratnik. O nadvratniku je pisao 1902. i 1911. (navedena djela).

šljenje bilo da su slova natpisa franko-galska majuskula pomiješana s merovinškom minuskulom. Slovo ζ smatrao je neispravno merovinškim minuskulnim *s*. Po tome je cijelu građevinu datirao u VIII st.

Barada je natpis upravo zbog toga slova datirao u XI st. Naime, on je ispravno smatrao da je to slovo beneventansko *z*, a beneventana se kod nas ne javlja prije XI st.[47]

Danas nakon što je otučena sva naknadna žbuka oko nadvratnika, vidi se da je on organski vezan sa zidnom masom. Vidjeli smo da su dovratnici u gornjem dijelu sagrađeni od komada kamena koji horizontalno zalaze gotovo do ugla fasade. Možda će se, kad se nadvratnik skine otkriti nešto što bi potvrdilo treće i četvrto citirano mišljenje, ali kako sada stoje stvari mislim da je nadvratnik suvremen gradnji crkve. Nadvratnik je ili naručen za neka druga vrata malih dimenzija pa su se vrata po njemu pri gradnji podesila, ili su, što je vjerojatnije, naručena za samu crkvu, jer vrata odgovaraju dimenzijama fasade. Natpis nije bio predviđen i zato je ornament pokrio svu prednju plohu. Tek je naknadno odlučeno da se ukleše natpis i kako nije bilo nigdje mjesta da ostane vidljiv izabran je donji rub. Nadvratnik se ne smije datirati odvojeno od crkve.

Crkva sama po sebi, po svojim stilskim i građevnim osobinama ne pruža nikakvih elemenata za užu dataciju. Prvi istraživači su je datirali široko od IX do XII st. Jelić ju je po navodnim paleografskim osobinama natpisa datirao u VIII st. Monneret de Villard[48] u XI. Karaman ispočetka oko 800. god. kasnije u XI st. Tu novu dataciju Karaman je pravda o time što je crkva sv. Križa toliko originalna da u doba pokrštavanja oko 800. god., kad je franački utjecaj bio jak, nisu Hrvati tako originalno mogli graditi. Tek kasnije, kad su se kulturno osamostalili, mogli su se upuštati u takve slobodnije oblike.[49]

Stilska pripadnost crkve sv. Križa se u literaturi različito interpretira. Dok je starija literatura naziva bizantinskom, Jelić je iznio smjelu tezu o njezinu »perzijsko-hrvatskom građevnom slogu«. Oblik kupole, koji je po Jeliću jajolik, i trompe jesu elementi koji crkvu sv. Križa direktno vezuju uz perzijsku sasanidsku arhitekturu, a alanski Hrvati srodnici Perzijanaca donijeli su takve elemente u novu postojbinu. Zbog takve teze Jeliću je konveniralo i rano datiranje građevine. Dakako do IX ili nekog još kasnijeg stoljeća Hrvati bi već zaboravili graditi onako kako su radili u pradomovini. Takvu tezu nije bilo teško Karamanu otkloniti. Kupole i trompe su elementi starokršćanske arhitekture Italije, koji su se tokom stoljeća upravo u zapadnoj Evropi u savršenijim formama tretirali i kroz romanički stil. Karaman je ubrojio crkvu sv.

[47] M. Barada, Dvije naše vladarske isprave, Croatia sacra 13—14, Zagreb 1937, 51.

[48] U. Monneret de Villard, l'architettura romanica in Dalmazia, Milano 1910, 59—60.

[49] V. bilj. 12.

Križa među starohrvatske crkve slobodnih oblika. Ta zanimljiva skupina arhitektonskih spomenika, koja spada u širi okvir preromaničkog graditeljstva zapadne Evrope, odlikuje se vrlo smjelim arhitektonskim rješenjima. Njihova veza sa starokršćanskom i ranobizantskom arhitekturom VI st. jadranskog bazena više je nego očita. Pa tako se i pojedinačni tip crkve sv. Križa može komparirati s nekim sličnim ostvarenjima toga razdoblja. Prvi ću spomenuti tzv. mauzolej Gale Placidije u Raveni, građevinu križnog tlocrta nad kojim se uzdiže kupola sakrivena u četvrtastom tamburu. Kapela prigrađena bazilici S. Maria del Canneto u Puli također ima križni tlocrt, a u oltarnom dijelu ima polukružnu apsidu. Crkva sv. Katarine koja se do sredine prošlog stoljeća nalazila na istoimenom otočiću ispred Pule ima tlocrt sličan crkvi sv. Križa, a ima u centru i kupolu na trompama. No postoji i bitna razlika među njima. Ono što su crkvi sv. Križa poprečni krakovi, crkvi sv. Katarine su odvojene male kapele presvođene križnim svodovima, koje su samo tlocrtno povezane sa centralnim prostorom. No kako one imaju apside paralelne s glavnom ocrtavaju veliku sličnost s tlocrtom crkve sv. Križa. Sličnost samo u tlocrtima našlo bi se i s drugim objektima. Tako npr. i s kriptom crkve sv. Marka u Veneciji ili s jednom armenskom crkvom.[50] Međutim, najvažnija je činjenica da je kupola crkve sv. Križa izduženija i u komparaciji sa starokršćanskim objektima koje sam spomenuo pokazuje drukčije proporcije, proporcije koje se asociraju s bizantskom arhitekturom od IX st. naprijed. Druga još važnija činjenica jest da je crkva sv. Križa imala svoj par i to u Zadru. To je crkva sv. Vida, porušena godine 1877, koju poznajemo po opisima, Kukuljevićevu, Bianchijevu i Freemanovu i po jednom Zmirićevu crtežu.[51] Ona je bila, kako izgleda, nešto veća od crkve sv. Križa, ali je bila potpuno istih karakteristika. Kolikogod je Nin sa Zadrom bio povezan po drugim umjetničkim aktivnostima, naročito zlatarstvu, što ćemo vidjeti kasnije, toliko se očitovalo i u ovoj pojavi istog preromaničkg građevnog tipa.

Dakle, radi se o jednom lokalnom građevnom tipu preromaničkih karakteristika. Akcentuirao bih taj preromanički karakter. U arhitektonskim spomenicima koje smo po elementima plastične dekoracije datirali u XI st. primjećujemo i neke romaničke karakteristike, u prvom redu slijepe lukove na konzolama.[52] Crkva sv. Križa ima dekoraciju zidnih ploha sasvim preromaničku. To su niše polukružnog luka, vrlo plitke. Tehnika zidanja je tipična za preromaničke građevine. Po tim elementima ne bismo je smjeli datirati dublje u XI st. Moramo se vratiti na nadvratnik, koji je po mom mišljenju povezan s gradnjom. Kakve nam podatke on pruža? Dekoracija gornjeg friza javlja se u

[50] V. bilj. 44.
[51] V. bilj. 44, 10—11.
[52] I. Petricioli, Umjetnost jedanaestog stoljeća u Zadru, Zadarska revija, XVI (2—3), Zadar 1967, 159—164.

čitavu periodu od IX do XI st. Donji friz pokazuje razvijeniji karakter plastike, onaj koji nagovješta ranoromaničku dekoraciju. Tako pravilnu biljnu viticu s tako modeliranim lišćem nismo navikli sretati u spomenicima datiranim u IX st. Barada pak datira natpis zbog slova ζ u XI st. Ukoliko bi se pojava beneventane, odnosno tog slova mogla datirati prije XI st., a isto tako i onog ornamenta, mogli bismo i čitavu gradnju datirati ranije. Ukoliko se odlučimo za XI st., moramo crkvu sv. Križa, a bez sumnje i sv. Vida u Zadru. smatrati jednim konzervativnijim tipom u odnosu na djelatnost XI st., toliko značajnu i tipičnu. Dakle, crkva je najvjerojatnije spomenik iz samog početka stoljeća.[52a]

4. *Crkva sv. Nikole u Prahuljama*

Izvan Nina na slikovitu zemljanu humku diže se crkvica sv. Nikole. Sam humak odudara od okoline — ravnog ninskog polja Prahulja — tako da je davno usvojeno mišljenje da je umjetno stvoren. Radi se bez sumnje o prehistorijskom nadgrobnom humku. Crkvica ima oblik trikonhosa. Duga je 5,90, široka 5,70, visoka 6 m (nutarnje mjere). Debljina zida 50 cm. Tlocrt je čist trolist, a svodovi oblikuju četverolist. Naime, pravokutni ulazni krak presvođen je kalotom, koja se upire na trompe u uglovima. Zidana je uslojenim malim kamenjem. Vanjske plohe su joj glatke, nisu raščlanjene nišama ni lezenama. Tek pod strehom nalaze se male nazubljene konzolice. U svakoj konhi nalazi se po jedan lučni prozor. Ulazni portal koji je organski vezan ima čiste romaničke karakteristike. Nad središtem trikonhosa kupola je poduhvaćena dvjema ukrštenim pojasnicama koje se dižu na spojevima triju apsida. Ponavlja se tu oblik crkve sv. Krševana kod Glavotoka na otoku Krku. Obično se te dvije crkve smatraju preromaničkima. No pojava ukrštenih pojasnica koje nagovještaju gotičke križnorebraste svodove datira se u evropskoj arhitekturi krajem XI st. U blizini Nina, u Zadru, takav »križnorebrasti svod« u zvoniku sv. Marije datiran je g. 1105. Po portalu, po tehnici zidanja i po ukrštenim pojasnicama moramo crkvu sv. Nikole označiti kao romaničku građevinu iz početka XII st. Tip trikonhosa koji nije tipičan za romaniku, premda nije ni isključen, u ovom slučaju treba smatrati jednim survivalsom iz starije epohe.

Nad kupolom se diže zidano obrambeno krunište s 8 zubaca, koje je sekundarno dograđeno kad se crkvica zbog svog istaknutog položaja koristila kao izvidnica. Taj je spomenik rajem prošlog stoljeća bio sasvim dotrajao. Južna konha bila je gotovo sasvim porušena a na sjevernoj se nalazilo veliko oštećenje. Istom prilikom kad i crkva sv. Križa bila je i ova crkva restaurirana. Tada su na humku bili zasađeni

[52a] Nedavno je pravilno ocijenio taj spomenik T. Marasović. »(Tipologia delle chiese preromaniche in Dalmazia con la cupola costruito su base quadrata, »Stucchi e Mosaici alto medioevali«, Atti dell'ottavo Congresso di studi sull'arte dell'alto Medioevo, Milano 1962, 346—348).

borovi. Izložena buri, crkvica je dalje propadala, naročito kad su borovi izrasli pa su njihove grane pod naletom vjetra udarale po kruništu. Nakon oslobođenja moralo se u nekoliko navrata intervenirati i popravljati oštećenja. Da bi se spriječilo osipanje zemlje oko temelja, konstruiran je zaštitni zid, što je prilčno unakazilo humak. Potrebno je taj zid sniziti i sakriti raslinjem.

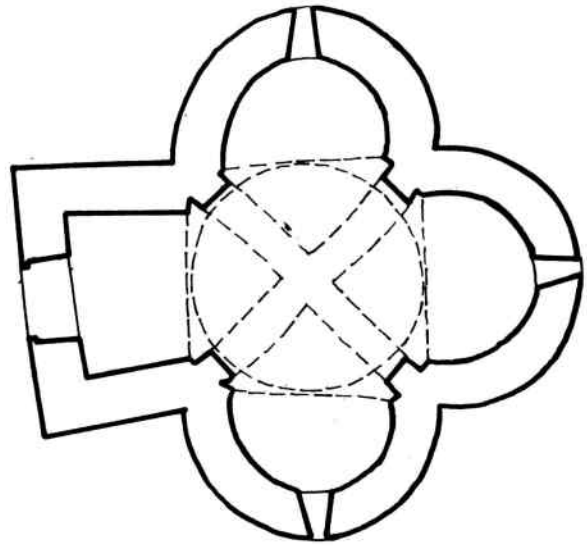

Sl. 12. Tlocrt crkve sv. Nikole (Zavod za zaštitu spomenika u Zadru)

Crkva sv. Nikole je, jednako kao i crkva sv. Križa, zainteresirala stručnjake. Kao zgrada centralnog tlocrta često se povezivala sa crkvom sv. Križa i zajedno s njom tretirala. Neki su autori donijeli i njezine tlocrte i presjeke, ali uglavnom netačne. Monneret de Villard je datira u XI st. Karaman također. I Jackson je bio sklon takvu datiranju. Najopširnije ju je obradio Vasić, komparirajući starija mišljenja. On je uvidio da križno spojene pojasnice ne mogu biti stara datuma, pa je iznio mišljenje da su one naknadno dograđene u vrijeme kad je podignuto i kruniste nad kupolom. Sama pak crkva da je originalno imala drukčiju kupolu i bila sagrađena u IX st.[53]

[53] Vasić, n. d., 14—15.

No budući da je romanički portal crkve, koji Vasić nije poznavao, organski vezan sa zidom, a isto tako i ukrštene pojasnice, treba crkvu smatrati romaničkom, kako sam prije spomenuo. U zadnje vrijeme ju je pravilno ocijenio G. Subotić.[54]

5. *Crkva sv. Ambroza*

Ova se jednostavna i lijepa jednobrodna crkva s fasadom od fino klesanog bijelog kamena nalazi pored Gornjih vrata. Donedavna je bila ruševina. Godine 1959. postavljen joj je krov i popravljena fasada. Južno od nje vidjeli su se još početkom ovog stoljeća ostaci zidova samo-

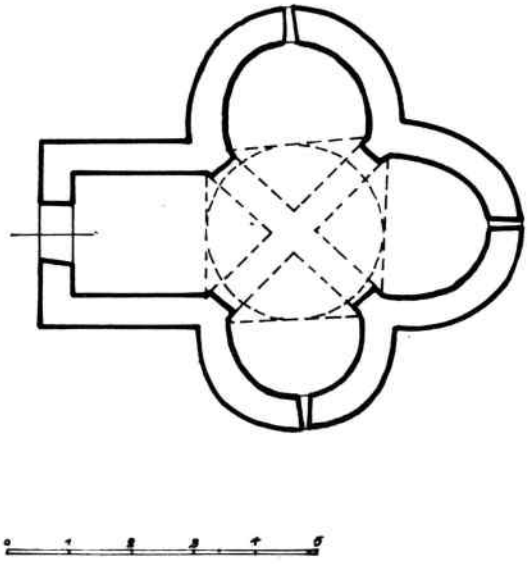

Sl. 13. Tlocrt crkve sv. Krševana na o. Krku (A. Mohorovičić)

stana kome je ta crkva pripadala. Bio je to muški benediktinski samostan o kome ima spomena od 941. god. i od kojega se sačuvao već spomenuti vrijedni pečat na ispravi od 6. X 1233. god. Bez sumnje je na čelu ovog samostana bio onaj opat Teudebert koji je dao izraditi oltarnu pregradu u doba kneza Branimira. O toj pregradi bit će kasnije govora.

Fasada crkve jasno odaje romanički stil. Skladan portal jednostavna oblika s arhitravom ukrašenim križevima u plitku reljefu. Nad njim dekorativan križni otvor koji nadomješta ružu, a nad njim pak

[54] G. Subotić, Arhitektura i skulptura srednjega veka u Primorju, Beograd 1963, 14.

uzak romanički prozor. Strmi zabad skladno zatvara kompoziciju. Dimenzije fasade su: širina 7,57, visina 10,43 m. Na sjeveroistočnom bočnom zidu sačuvala su se dva romanička prozora od fino klesana kamena. Na tome zidu nije upotrijebljen fino obrađen kamen kao na fasadi nego manji pritesani blokovi. Ipak su oni precizno slagani u pravilne redove, što je karakteristično za romanički stil. Ista tehnika vidi se i na jugozapadnom bočnom zidu, koji se nije bio sačuvao u onolikoj visini kao sjeveroistočni. Jednobrodni prostor vel. 13,82 x 5,86 m bio je pokriven svodom od sedre. Njegovi ostaci bili su vidljivi na fasadnom zidu, a vidjeli su se i na zabatu nad svetištem, koje je uništeno. Srećom posjedujemo Jelićevu fotografiju iz kraja prošlog stoljeća gdje se oni jasno razabiru. Taj poluvaljkasti svod od sedre bio je jedan od najmonumentalnijih romaničkih svodova u Dalmaciji. Dva ojačavajuća pojasa (gurte, arcs doubleaux) od fino klesana kamena podupirali su ga s nutarnje strane. Danas postoje samo oštećene lezene na koje su se ti pojasevi naslanjali. Crkva je imala polukružnu apsidu. Njezini se ostaci lako uočavaju. Pravokutno presvođeno svetište, koje se bilo djelomično sačuvalo, pa je nedavno dosta nespretno rekonstruirano, kasniji je dodatak. Vel. 5,11 x 4,41. Mislim da se uz tu pregradnju mora povezati podatak kod de Grassisa da je neki građanin Nina 1448. god. ostavio oporučno svotu novca za popravak crkve, i dosad nepoznati podatak o zadarskom graditelju Jurju Viduliću koji je 1467. god. od zadnjeg dana srpnja do 28. rujna »fabrichò la gexia a Nona de Santo Anbroxo«.[55] Svetište je sagrađeno sigurno tom prilikom, da bi se povećao crkveni prostor. Originalna polukružna apsida nije odgovarala novim zahtjevima. Novo svetište je vjerojatno imalo gotički prelomljeni (oštri) svod, a ne onakav kakav je nedavno rekonstruiran. Od originalnog svoda bilo se sa sjeveroistočne strane sačuvalo podosta, ali ne toliko da bi se sa sigurnošću moglo ustanoviti da je bio poluvaljkast, kako je izvedeno, nego je dozvoljavalo i drugu vjerojatniju mogućnost — gotički svod. Debljina zidova je različita: na fasadi 76 cm, na bočnim zidovima varira od 85—89, a na svetištu iznosi 88 cm.

6. *Crkva sv. Ivana Krstitelja*

Do sjeveroistočnog gradskog zida, pored kule Kandija velika, usred današnjeg groblja, nalaze se ruševine crkve sv. Ivana Krstitelja. Po svojim dimenzijama to je nakon katedrale najveća ninska crkva. Lađa ima dimenzije 18,35 x 8,80 m, a svetište četvrtasta tlocrta 4,90 x 6,20 m. Svetište je bilo presvođeno gotičkim prelomljenim svodom koji je naknadno zaobljen. Danas mu je pročelje zazidano, tako da je pretvoren u grobišnu kapelu posvećenu Gospi od Ruzarija.

[55] Podatak sam našao među ispisima G. Prage u Biblioteca Marciana u Veneciji. On citira: »Libro di conti Matafari-Venturini c. 100 v—101 v nell'Archivio notarile di Zara.

Bianchi donosi dosta podataka o toj crkvi koje je crpio iz različitih izvora. Spominje da je pri nekim radovima pronađen i mozaik s prizorom Glavosjeka sv. Ivana. Crkva je pripadala dominikanskom samostanu. Bianchi citirajući relaciju ninskog biskupa Dimitrija Matafarisa iz 1357. god. donosi kao godinu gradnje 1228. No nadalje smatrajući vjerodostojnijim navode ninskog hroničara Cassija smatra da je crkva tek te godine obnovljena i da je postojala već prije. Godine 1228. bili bi ju preuzeli dominikanci. Cassio navodi još da je crkvu posvetio Lovro, gradački patrijarh, pa Bianchi povezuje taj događaj s posvetom zadarske dominikanske crkve 1280. god., što je obavio isti taj patrijarh. Crkva je doživjela sudbinu svih ninskih crkava 1646. god. i samo se

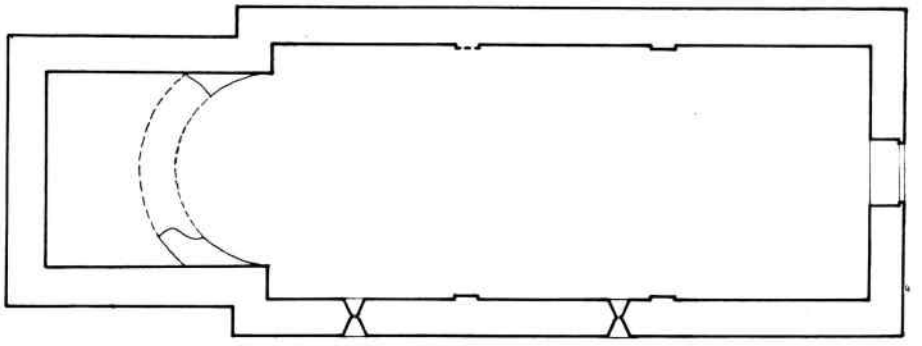

Sl. 14. Tlocrt crkve sv. Ambroza (Zavod za zaštitu spomenika u Zadru)

presvođeno svetište održalo. Dominikanci su je obnovili 1676. god., ali joj je oluja 1714. god. porušila krov. Dominikanci su je ponovo uspjeli obnoviti 1740. god. Jedan crtež koji se čuva među spisima zadarskog dominikanskog samostana u Historijskom arhivu u Zadru iz 1793. god. pokazuje nam crkvu i samostan kako su tada izgledali.[56] U doba francuske vlasti samostan je ukinut i crkva je zapuštena, tako da se ubrzo pretvorila u ruševinu. Spaseno je, kako sam spomenuo, samo svetište, pretvoreno u kapelu.

Ako detaljnije proučimo ostatke toga spomenika, primijetit ćemo na začelnom zidu svetišta dva zazidana gotička prozora, sagrađena od

[56] Historijski arhiv u Zadru, Arhiv samostana sv. Dominika br. 997.

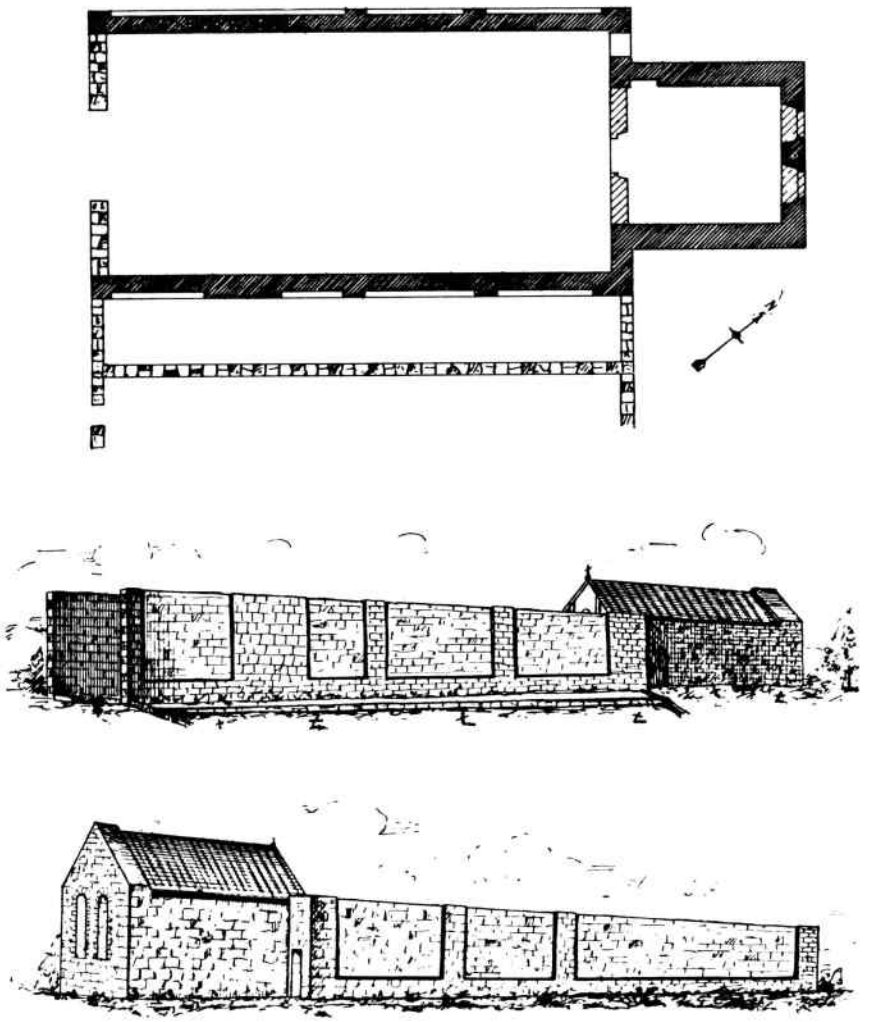

Sl. 15. Tlocrt i dva pogleda na crkvu sv. Ivana Krstitelja (Jelić)

sedre. Takvu dispoziciju prozora ima gotičko svetište crkve u Rogovu iz 1367. god., da izaberemo jedan geografski bliz primjer i da ga ne uspoređujemo sa svetištem najmonumentalnije građevine tog tipa kod nas, franjevačkom crkvom u Puli. Tako taj dio crkve možemo datirati u ranu gotiku. S manje sigurnosti možemo raspravljati o perimetral-

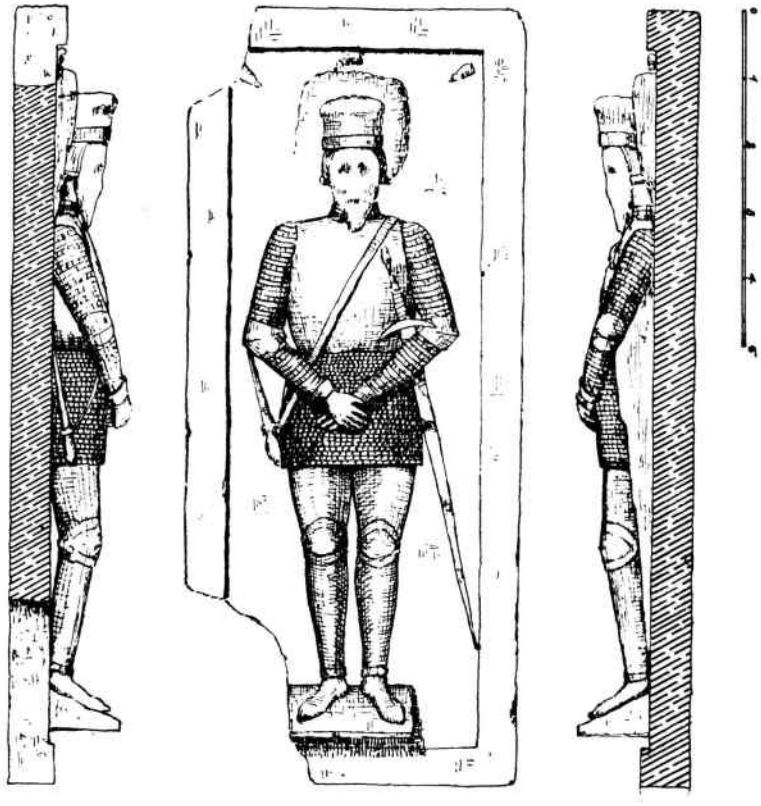

Sl. 16. Nadgrobna ploča s likom ratnika (Jelić)

nim zidovima lađe koji su tanji od zidova svetišta i nepravilno su raščlanjeni lezenama. Ovaj spomenik, dakako, zahtijeva temeljito istraživanje.

Sa crkvom sv. Ivana Krstitelja povezano je otkriće nadgrobnog spomenika s likom ležećeg ratnika u srednjovjekovnom oklopu. Kukuljević ga prvi spominje i kaže da je pored njega vidio ostatke još jednoga. Zbog oblika kape koju taj vitez nosi smatrao je da je tu prikazan neki hrvatski velikaš. Jelić ga isto tako naziva u jednom od ranijih članaka,

dok ga nije proglasio Jurjom Šubićem.[57] Razvijena plastika toga reljefa, pravilna modelacija i proporcije ljudskog lika nagone na datiranje u XV st. I sam oklop govori za takvu dataciju. Ne smije se smetnuti s uma da je pri rušenju baptisterija bio uništen nadgrobni spomenik gradskog kneza Jakova Cornera i njegove kćeri Lukrecije iz g. 1472.[58]

7. *Crkva sv. Duha*

Ruševine ove crkve nalaze se jugozapadno od katedrale. Crkva je imala izduženu pravokutnu lađu široku 4,66 m i pravokutno svetište površine 4,10 x 3,10 m, presvođeno sedrom. Bočni zidovi su se sačuvali u priličnoj visini, naročito sjeveroistočni, prema ulici. Na njemu se u

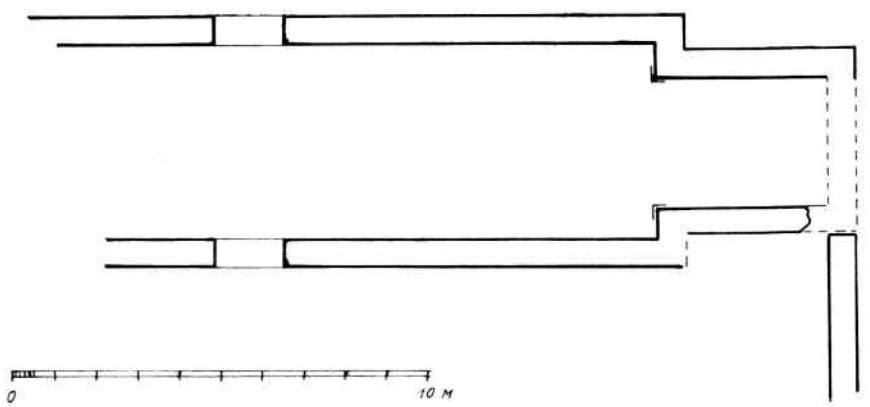

Sl. 17. Skica tlocrta crkve sv. Duha

unutrašnjosti dosta jasno vide ostaci fresaka. Bilo bi potrebno što prije te freske istražiti i konzervirati, jer ostataka takve vrsti slikarstva nismo dosad registrirali u Ninu. Od svetišta je dosta dobro sačuvan sjeveroistočni zid, na kojem se vidi baza svoda sazidana od sedre, a na čeonom luku impost jednostavna profila. Jugoistočni zid je porušen i zamijenjen novijim zidom improvizirano građenim. Jugozapadni zid je samo fragmentarno sačuvan, ali ipak toliko da se vidi ugaoni impost čeonog luka simetričan impostu na sjeveroistočnom zidu. Na svetište se naslanja visok ogradni zid dobro zidan, koji svjedoči da je crkva pripadala nekom širem građevnom kompleksu, bez sumnje samostanu. U prilog tome mišljenju govori i to što crkva ima dva ulaza, jedan nasuprot drugomu. Jedan s ulice, a drugi iz dvorišta. Sjeverozapadni »fasadni« zid ne da se ustanoviti bez većeg arheološkog zahvata. Prema

[57] Jelić, Dvorska kapela, sl. 5.
[58] Jelić je tu godinu pogrešno donio kao 1742. Po kontekstu se vidi da nije štamparska greška.

ostacima ulaznih vrata koja vode na ulicu izgleda da je ona imala gotički luk, a i drugi ostaci crkve ukazuju da je bila građena u tom stilu. Katastik iz 1677. god. spominje je kao ruševinu. Bianchi navodi da je crkva sv. Duha bila porušena već u XIV st. Jelić donosi po de Grassisu podatke o postojanju bratovštine sv. Duha u Ninu 1448. i 1449. god.

8. *Crkva sv. Antuna Opata*

Bianchi ističe da se u dokumentu o predaji Nina Mlečanima 1327. god. spominje i kanonik Cvitan koji je »plebanus Ecclesie s. Antonii Magni«, po čemu se zaključuje da je crkva tada već postojala. Godine

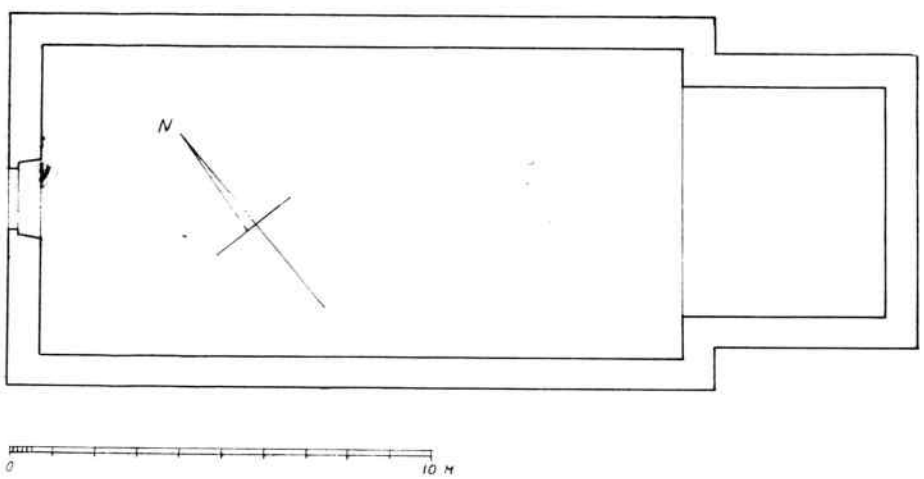

Sl. 18. Rekonstruirani tlocrt crkve sv. Mihovila

1502, po Bianchiju, ona je obnovljena u manjem obliku i rekonstruirana 1676. Bianchi je vidio njezine perimetralne zidove. Bez apside bila je duga 8, a široka 4 m. Jelić je označava na svom planu Nina i kaže da se prilično drži. Ona se tako »držala« do pred drugi svjetski rat, kad je vlasnik čestice na kojoj je ona stajala porušio zidove. Po njegovu kazivanju imala je polukružnu apsidu. Manji arheološki zahvat mogao bi otkriti njezin tlocrt.

9. *Crkva sv. Mihovila*

Crkvu posvećenu sv. Mihovilu Arhanđelu poznajemo samo po Bianchijevu opisu, Jelićevoj fotografiji i šematskom Ivekovićevu tlocrtu. Ona je porušena 1912. god. pri istraživanju antičkog hrama nad kojim se dizala. Bila je jednobrodna građevina dugačka 15,21 m, široka 7,53.

Svetište pokriveno poluvaljkastim svodom bilo je široko 5,65 m, a dugo samo 4,85 m. Bianchi kaže da su je Ninjani na tome mjestu sagradili nakon rušenja grada, namjesto neke druge crkve sv. Mihovila koja se drugdje nalazila. Spomenuti katastik ne navodi da je bez krova, što se kaže inače za ostale porušene crkve. Jeliću crkva »nije vele stara«, a bila je obnovljena nakon rušenja Nina. Vrata s polukružnim lukom nad nadvratnikom podsjetila su ga na starokršćanska vrata po sjevernoj Dalmaciji, osobito na ona sv. Donata u Zadru. Smatra da su to ostaci starije crkve kao i ulomci koji se vide ugrađeni u zidove. Prema fotografiji izgleda da je crkva dobrim dijelom bila sačuvala srednjovjekovne zidove. Tehnika zidanja na većem dijelu je tipično srednjovjekovna, da ne kažem romanička. Nad portalom se nalazi gotički prozor Portal vjerojatno sastavljen od starijih dijelova ima oblik portala XV st., npr. onog na crkvi na groblju u Božavi, koji je datiran g. 1469. Na jugozapadnom zidu nalazila su se dva mala i uska prozora kojima po fotografiji nisam uspio odrediti oblik. Bianchi kaže da su četiri prozora osvjetljavala glavni prostor. Po svemu sudeći, prvu fazu gradnje crkve sv. Mihovila, mislim one na fotografiji, moglo bi se datirati XV st., kad se ona zapravo prvi put i spominje. Ne isključujem mogućnost da je postojala neka starija na njezinu mjestu posvećena istom svecu.

Pri rušenju te crkve pronađeni su fragmenti arhitrava oltarne pregrade s karakterističnim preromaničkim ornamentom. Jelić je tada fragmente složio i rekonstruirao natpis. Dao ih je uzidati u zid crkve sv. Križa. Tu su pod utjecajem posolice gotovo sasvim uništeni, a slova natpisa su se izbrisala. Jedino su se sačuvala dva veća fragmenta s imenom kneza Branimira, koji su sada izloženi u Arheološkom muzeju u Zadru. Srećom je Jelić fragmente fotografirao i izradio otisak natpisa. Zahvaljujući tome mogu taj natpis ovdje reproducirati u crtežu.

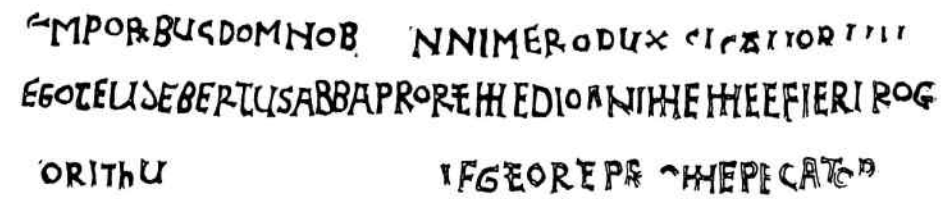

T]EMPORIBUS DOM(I)NO B[RA]NNIMERO DUX SLCAUORUM
EGO TEUDEBERTUS ABBA PRO REMEDIO ANIME MEE
FIERI ROG[AVI
... ORITHU ... [QUIS]LEGET ORET PRO ME PECATOR[E]

Jelić je manjkave dijelove rekonstruirao po fragmentu na kojem se čita »*orit hu*«. On je previdio slovo *t*, koje ukazuje da je tu reproduciran jedan glagolski oblik, pa je mislio da tu završava riječ »*confessori*« i rekonstruirao »*sancto Ambrosio confessori*«, zaboravljajući da

taj epitet im asv. Asel.[59] No bez takve rekonstrukcije najvjerojatnije je da je Teudebert bio opat samostana sv. Ambroza, jer ne znamo za neki drugi muški samostan tako stara datuma. Vrijednost ovih fragmenata jest u prvom redu zbog imena kneza Branimira, koji se tu javlja s titulom »dux Slcauorum« (pogrešno mjesto »Sclauorum«) Šeper je upozorio na istovetnost ornamenta tog arhitrava s fragmentom arhitrava iz Muća s Branimirovim imenom, što ima značenje za datiranje sličnih arhitrava.[60] Sudeći po jednoj Jelićevoj fotografiji, istom prilikom kad su pronađeni ti fragmenti pronađen je i fragment drugog jednostavnijeg ornamentiranog arhitrava s natpisom ... FIERI ROGAVI ..

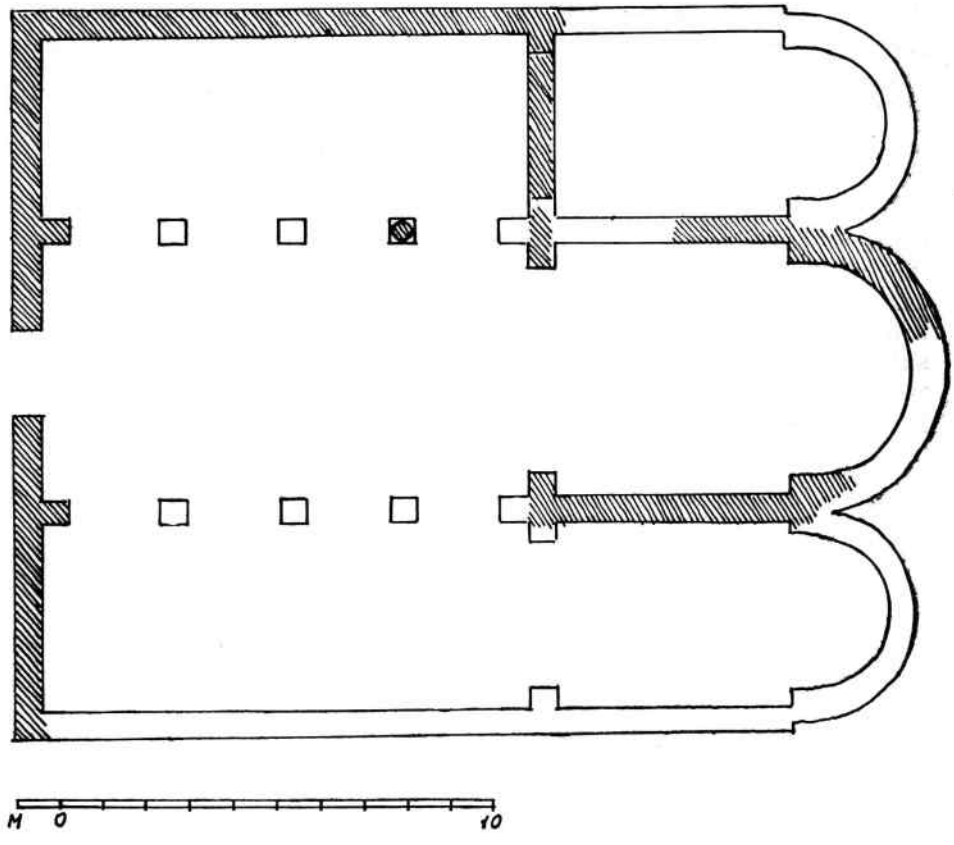

Sl. 19. Tlocrt crkve sv. Barbare (Jelić). Šrafirani su utvrđeni ostaci, ostalo je Jelićeva rekonstrukcija

[59] Šišić, n. d., 123.

[60] M. Šeper, Prilog datiranju starohrvatskih spomenika pleterne dekoracije, Arheološki vestnik VI/I, Ljubljana 1955, 53—57.

10. *Ostale gradske crkve*

Osim obrađenih crkava u Benzonovu katastiku se spominju još crkve sv. Ivana Evangeliste, bez krova, sv. Margarite, koja se uz trošak može popraviti, i sv. Marka, bez krova. Prve dvije su sasvim nestale, nalazeći se u sjevernom, danas nenastanjenom dijelu Nina, u tzv. Polju. Ostaci crkve sv. Marka nalaze se u južnom dijelu grada do gradskih zidina. Vidi se polukružna apsida.

Bianchi spominje još nekoliko crkava koje su se nalazile u Ninu. Crkva sv. Kristofora se navodno spominje u jednoj ispravi Samostana sv. Krševana u Zadru iz 1242. god. Te godine je crkva navodno obnovljena. O crkvi sv. Stjepana se zna navodno samo to da se srušila 1400. god. Spominje i crkvu sv. Marije Nove i sv. Lazara, koja se počela graditi 1448. god. Jelić spominje i crkvu sv. Martina, kojoj se ne zna mjesto.

11. *Crkva sv. Barbare*

Bianchi spominje nekoliko prigradskih crkava (chiese suburbane), od kojih se ističe po svojim ostacima crkva sv. Barbare, na putu prema Privlaci. Jelić je snimio njezine ostatke. Po njemu to je bila trobrodna crkva s tri prostora pred apsidama, poput poznate preromaničke trobrodne crkve u Agliateu. Koliko je njegov snimak tlocrta pouzdan, nisam siguran, no isplati se objaviti ga. Naime, iz te crkve potječu dva velika preromanička kapitela, jedan gotovo istog oblika kao kapitel pronađen u moru blizu Nina, koji se sad nalazi u arheološkoj zbirci. Oni su dosta srodni dvama kapitelima u crkvi sv. Lovre u Zadru.

III. *PREDMETI UMJETNOG OBRTA NINSKE KATEDRALE*

Ništa ne može bolje evocirati ninski srednji vijek od predmeta koji se čuvaju u riznici nekadašnje ninske katedrale. Ti predmeti nisu toliko brojni koliko oni koji su se sakupili u riznicama drugih biskupskih centara u Dalmaciji, posebno pak u Zadru, ali po vrlo starim primjercima i po originalnim oblicima nekih od relikvijara ide u red najvrednijih.[61] Prikazat ću najprije relikvijare, držeći se hronološkog krijerija.

1. *Škrinjica — relikvijar nepoznata sveca*

Škrinjica je drvena, obložena srebrnim limom. Duga je 24,5 cm, široka 10, a visoka 12. Ima oblik sarkofaga s dvoslivnim krovom, s donje strane prikucane su četiri mjedene nožice. Poklopac se sastoji od

[61] Potpun spisak predmeta donose Bianchi i Jelić (Thaesaurus...) Kukuljević, Eitelberger i Jackson ne poznaju neke vrlo važne primjerke.

dviju pločica koje su međusobno povezane šarnirima, tako da je fleksibilan. Sve strane škrinjice osim jedne od dužih, ukrašene su rozetama izrađenim u tehnici iskucavanja, koje su aplicirane po tri na dužim stranama i na poklopcu, a po jedna na kraćim stranama. Ponavljaju se četiri tipa rozeta, dva šesterolisna i dva osmerolisna. Jedan od šesterolisnih i jedan od osmerolisnih ima raščlanjene latice, a drugi su jednostavnih latica izrađenih šestarom. Na jednoj kraćoj strani nalazi se šesterokut sa cvijetom izrađenim šestarom. Aplicirani su, bolje rečeno bili su aplicirani dragulji, vjerojatno lažni — od staklene paste.[62] Ukupno je bilo 12 većih ovalnih između rozeta, od kojih se nijedan nije sačuvao, a od većine niti srebrni okov. Mali četvrtasti nalazili su se na uglovima dužih strana. Sačuvala su se samo tri. Na hrptu poklopca aplicirana su tri kristala.

Primitivan ornament i aplicirano drago kamenje ukazuju na rani srednji vijek kao vrijeme postanka toga relikvijara. Jelić ga datira u VII i VIII st. U njegovim bilješkama našao sam i VI st., ali i naknadnu korekturu u IX st. Rozete izrađene šestarom, ali ugrebene, ima poznati ranosrednjovjekovni relikvijar iz Saint Benoit sur Loire, koji je dala izraditi Mumma, a datira se u VII st.[63] Rozete su na našem plastične i vještije modelirane. Preciznije datiranje nije moguće, jer primitivan ornament dozvoljava variranje datacije od nekoliko stoljeća.

Kad je dne 26. V 1969. relikvijar komisijski otvoren, nađen je u njemu manji komad crvene svile.

2. *Prvi relikvijar-bursa s lopaticom sv. Asela*

Ovakav karakterističan oblik relikvijara poznat u literaturi kao oblik torbice-»burse« (njem. Bursereliquiar) javlja se u merovinškoj i karolinškoj umjetnosti. Poznat je takav relikvijar bogato ukrašen emajlom s apliciranim gemama u Berlinskom državnom muzeju,[64] sličan s iskucanim figurama u Musée Cluny u Parizu,[65] nešto izduženiji, pokriven raznobojnim gemama u bečkom umjetničkom muzeju[66] (»Stephanburse«), te brončani skromnijeg izgleda s vrlo primitivnim iskucanim figuralnim motivima u Ennabeurenu.[67] Srodan im je relikvijar u glavnoj crkvi Cividalea,[68] izdužena oblika s iskucanim figurama vrlo

[62] Na žalost, nije izvršena ekspertiza dragog kamenja na tim relikvijarima. Sâm nisam u mogućnosti da odredim da li se u pojedinim primjerima radi o staklenoj pasti ili o vrijednom dragulju. Bilo bi potrebno da se što prije takva ekspertiza izvrši.

[63] »Karl der grosse, Werk und Wirkung«, (katalog izložbe) Aachen 1965, 134, br. 223 i sl. 22.

[64] J. Hubert-J. Porcher-W. F. Volbach, L'Europe des Invasions, Paris 1967, 286, fig. 316.

[65] Ibidem 282, fig. 312.

[66] W. Braunfels-H. Schnitzler, (herausgeg.) Karolingische Kunst, Düsseldorf, 1965, T. XXXIV.

[67] Hubert-Porcher-Volbach 270, fig. 297.

[68] A. Santangelo, Cividale, Roma 1936, 38.

površne i krute obrade. Slični su im relikvijari u obliku spljoštene škrinjice. Razlikuju se od »bursa« po tome što im je naglašen poklopac i što im bočne strane nisu savijene. Takav je relikvijar u Diecezanskom muzeju u Namuru,[69] drugi relikvijar u Cividaleu[70] i spomenuti Mummin relikvijar. Relikvijar u riznici katedrale u Churu[71] sličan je Mumminu po proporcijama, ali nema naglašen poklopac. Pipinov relikvijar u Conquesu ukrašen filigranom, emajlom, gemama i iskucanim figurama, zapravo je bursa s ravnim stranama.[72]

Ninski relikvijar o kome je riječ visok je 34,5 cm, širok na bazi 20,5 cm, na vrhu 17 cm, na najužem dijelu 13 cm, debeo na bazi 5 cm, a pri vrhu 1 cm. Ima nešto nepravilnu siluetu. U usporedbi s nabrojenim relikvijarima, on je izduženiji, u donjem dijelu ima ravne strane, a u gornjem su mu savijene. Ukrašen je isključivo iskucavanjem na srebrnom pozlaćenom limu. Na prvi pogled se zapaža da su originalne pločice oštećene i da je relikvijar naknadno popravljen. Najviše je stradala glavna kompozicija sa svetačkim likovima na prednjoj strani u donjem dijelu. Ipak lako rekonstruiramo originalni izgled. Ispod triju arkada izrađena su tri lika. Arkade su nepravilne. Jednake su visine, ali različite širine: lijeva je najširа, desna najuža. Stupići arkada su tordirani i imaju jednostavne kapitele. U centralnoj arkadi stoji ženski svetački lik u stavu adoracije, a sa strana: lijevo mladolik svetac, bez brade, s tonzurom, s uzdignutim rukama (orant), a desno svetac s tonzurom, također obrijan, mladolik, s kadionicom u desnoj ruci. Bez sumnje su tu prikazani ninski patroni Marcela, Ambroz i Asel (Anselmo). Na gornjem dijelu prikazan je u mandorli Krist na prijestolju. Obrada ljudskih likova pokazuje određenu maniru, ruku zlatara koja je vođena određenom likovnom koncepcijom. Lica su izdužena, pomalo kruškolika oblika, uši su visoko postavljene. Ruke su izdužene, meko modelirane. Nabori su jednostavni, ali jasno definirani jednakom visinom reljefa kao i likovi i aureole. Stražnja strana relikvijara je vrlo primitivno dekorirana. Preko glavne plohe i gornjeg dijela izvučene su dijagonale s iskucanim nizovima polukuglica, a između njih kružni motivi. U gornjem dijelu četiri manja kruga pokrivena su istim primitivnim ornamentom, dva po dva: koncentričnim kružnicama ili dijelovima kružnica. Na glavnoj plohi krugovi su veći i imaju dekoraciju u obliku križa. I obrub tih dviju ploha vrlo je primitivno obrađen.

Ostali dijelovi toga relikvijara nisu originalni nego pripadaju restauraciji koja je uslijedila mnogo kasnije. Prednja ploha popunjena je na mjestima gdje su likovi oštećeni novijim srebrnim limom, na kojem su iskucani motivi biljne vitice karakteristične za zlatarske radove XIII i XIV st. Prednje plohe su obrubljene srebrnom pozlaćenom vrpcom

[69] »Karl der Grosse...« 135, br. 227 i sl. 23.
[70] Santangelo, 36—37.
[71] Braunfels-Schnitzler, 150 Abb. 17.
[72] Hubert-Porcher-Volbach, 284, fig. 314.

na kojoj se bezbroj puta ponavlja motiv iskucan u istom kalupu (»štanci«). Motiv se sastoji od kruga u kojem se nalazi maštoviti zmaj, neka čudna kombinacija lava, ptice i zmije. Kalup je bio vrlo precizan a i izvedba je na zanatskoj visini.[73] Bočne strane relikvijara različito su tretirane. Na lijevoj i na dnu nižu se tri jednaka motiva rađena po istom kalupu. Dosta su komplicirani. Sastoje se od dviju ukrštenih biljnih vitica koje tvore osnovni motiv osmice i dvaju rubnih pojaseva s povezanim rombovima. Vrh lijeve bočne strane i desna strana ukrašene su jednostavnim biljnim motivom slobodno komponiranim. Dosta površno vođen zlatarski klin izmodelirao je nešto što sliči na palmin list. U pomanjkanju kalupa zlatar je pokušao sam nešto kreirati. Na poleđini, u gornjem dijelu jedan manji komad pozlaćenog lima ima motiv rombova sa stiliziranim ljiljanovim cvijetom (fleur de lys).

Postavlja se pitanje datiranja originalnih dijelova. Jelić ih datira u VIII st., a Karaman oko god. 800, smatrajući da su ga u Nin donijeli franački misionari kad su došli pokrštavati Hrvate. Mislim da takva datacija nije daleko od istine, bez obzira na premisu o misionarskom pokrštavanju. Iako je tehnika iskucavanja toga relikvijara jednostavnija od »pikturalno« tretiranim reprezentativnim primjercima karolinškog zlatarstva u takvoj tehnici, npr. Codex aureus iz San Emerana[74] ili relikvijar u Ellwangenu,[75] proporcije lica, a naročito modelacija ruku ukazuju na srodnosti s kasnomerovinškim (relikvijar u Musée Cluny) i karolinškim iskucanim likovima (ruka na relikvijaru u Ellwangenu). U općem dojmu reljef na ninskom relikvijaru najviše sliči onom na relikvijaru u Mortainu,[76] iako u detaljima, npr. u obradi lica, ninski je kvalitetniji. Također su mu likovi mnogo bolje modelirani nego što su likovi Marije i Ivana na relikvijaru u Sionu (Sitten),[77] koji je dao izraditi biskup Altheus († 799).

3. *Škrinjica-relikvijar sv. Jakova i Oroncija*

Relikvijar ima oblik sarkofaga s dvoslivnim krovom i nožice. Veoma je izdužena oblika, jer je namijenjen kosti ruke. Dužina mu je 42 cm, širina 8,5 cm, a visina 9,5 cm. Srebrni pozlaćen lim koji ga pokriva sa svih strana sačuvao se sasvim dobro u donjem dijelu, a na poklopcu je u tolikoj mjeri oštećen da se sačuvao samo u fragmentima. Osnovni dekorativni motiv su okrugli medaljoni koji se nižu po sedam na poklopcu i dužim stranama. Izrađeni su iskucavanjem. Na poklopcu se vidi tek jedan medaljon s peterolatičnim cvijetom. Latice su u visokom reljefu. Drugi medaljon ima lik vjerojatno evangeliste u vrlo plitkom

[73] Jednako stiliziran zmaj nalazi se na relikvijaru sv. Triju Kralja u Kölnu iz 1230. Behne, In Stein und Erz, Berlin 1940, 78.
[74] Behne, n. d., 56.
[75] Braunfels-Schnitzler, 151, Abb. 20.
[76] Hubert-Porcher-Volbach, 283, fig. 313.
[77] Ibidem, 285, fig. 315.

reljefu. Oštećen je, tako da mu nedostaje glava i simbol, ukoliko je zaista bio prikazan evangelist. Svetac sjedi umotan u stiliziranu draperiju, pred njim je pult na tanku stupu s otvorenom knjigom. On pruža desnu ruku prema knjizi. Iza njegovih leđa postoje neki predmeti koji se ne daju identificirati. Po analogiji s kompozicijom ornamenta na bočnim stranama, mislim da su se i na poklopcu nizali svetački likovi naizmjence s peterolatičnim cvjetovima. Medaljoni su bili obrubljeni nizovima iskucanih »perla«. Između medaljona aplicirani su »dragulji«. Na poklopcu se otkriva i podloga metalu — crvena svila zalijepljena na drvo. Na kraćim stranama poklopca sačuvan je i interesantan ornamentalni motiv orijentalnog ukusa. Simetričan vijugavi okvir unutar kojega su dvije simetrične ptice leđima okrenute jedna prema drugoj i dvije šiljate trilobe unutar kojih je drvo života. Na bočnim stranama gdje je lim dobro sačuvan prikazani su u medaljonima naizmjence šesterolatični cvjetovi i poprsja svetaca, četiri cvijeta i tri poprsja, tako da u centru strane ostaje poprsje. Medaljoni su međusobno povezani čvorovima iz kojih izbijaju kopljasti listovi. Na jednoj strani poprsja su s natpisima:

S	CO			S	R
IA	BV	S	G	A	ON
	S				CI

Na središnjem medaljonu prikazan je svetac u hlamidi s križem u desnoj ruci, što odgovara ikonografiji sv. Krševana u Zadru, pa bi se njegove sigle mogle dešifrirati kao »Sanctus Grisogonus«. Na drugoj strani centralno poprsje prikazuje bradata sveca, a na medaljonima sa strane vidimo poprsja arhanđela. Na kraćim stranama prikazan je na medaljonima čitav lik arhanđela u karakterističnu kostimu bizantskog cara. Na svakoj strani po jedan. Ako potražimo sličnosti s ovim lijepim relikvijarom, naći ćemo ih, i to velikih, na relikvijaru sv. Oroncija u zbirci zadarske katedrale. Usudio bih se reći da su ninski i zadarski relikvijar potekli iz iste radionice. Zadarski se do danas nije sačuvao u originalnu obliku.[78] Originalno je imao oblik niska valjka s polukuglastim poklopcem. Sačuvao se samo plašt valjka koji je sada prikucan na škrinjicu četvrtasta oblika. Na tom plaštu prikazani su pod arkadama čitavi likovi svetaca frontalno postavljenih na bizantski način. Bizantskog karaktera su njihovi kostimi, a nadasve obrada, stilska i tehnička. Natpisi su pored svetačkih likova grčki, dok su sveci latinskih imena. Feliks, Sabinianus, Julianus itd. Sačuvao se originalni natpis donatora koji je pisan latinski i to sa slovima koja imaju paleografske osobine natpisa pored poprsja sv. Jakova i Oroncija na ninskom relikvijaru. Nije slučajno da ta dva toliko slična relikvijara pripadaju istom svecu. Nabavljeni su istom prilikom za Zadar i za Nin. Bizantske karakteristi-

[78] G. Oštrić, Zlato i srebro Zadra, katalog izložbe, Zagreb 1951, 24 (t. 2).

ke zlatarskog rada i latinski natpisi pored grčkih govore o tome da su nastali na razmeđu latinske i grčke kršćanske kulture. Za barem približno lociranje radionice možda bi pomogao i sam svetac — Oroncije. Taj se svetac štuje u Apuliji, on je patron grada Lecce, a u Traniju mu je još u XVII st. podignut monumentalan spomenik. Apulija je kao i cijela južna Italija bila pod stalnim grčkim utjecajem, a kontakti Zadra i cijele Dalmacije s južnom Italijom su za čitava srednjega vijeka bili živi. Zadarski relikvijar se datira do početka XII st. Bianchi je donatora Sergija identificirao tribunom Sergijem koji se spominje u nekoj ispravi iz 1091. god., što može biti i uvjerljivo.[79] Naime i paleografske osobine natpisa, donatorova u Zadru i svetačkih u Ninu, ne javljaju se kasnije od početka XII st. Jelić je pri datiranju ninskog relikvijara uzeo u obzir i pojavu crvene svile kao podloge ispod lima. Ona se u zapadnoj Evropi javlja tek u XII st., a Jelić pretpostavlja da se u Dalmaciji kao pokrajini bližoj Bizantu mogla javiti i prije, u XI st. Taj ćemo relikvijar, dakle, datirati, potkraj XI st.

Kad smo i ovaj relikvijar otvorili, našli smo komad svile dug 62 cm, širok 19 cm, crvene boje jednake onoj u prvom relikvijaru. Sačuvao se šav, a oblik tkanine ukazuje da je originalno to bila čarapa.

4. *Četiri relikvijara iste izrade*

Relikvijar-bursa sv. Asela ima svoj par, istih dimenzija ali pravilnije siluete. Isto tako i škrinjica sv. Jakova i Oroncija ima svoj par — škrinjicu nepoznata sveca vel. 39 x 7 x 10 cm. Dva manja relikvijara duga 12 cm, široka 6, visoka 5 cm bubrežasta oblika na nožicama s vilicama sv. Asela tvore također par. Ta četiri relikvijara treba zajedno promatrati. Potekli su iz iste ruke. Najprije upadaju u oči karakteristični ornamentalni motivi koji su rađeni po istoj »štanci«. Pravokutnik velik 4,5 x 3,5 cm ispunjen je dvama zavijucima vrlo bogato raščlanjena lišća koji su postavljeni simetrično po kraćoj osi pravokutnika. Na spajalištu imaju neki plod poput jagode ili češera koji je poput lješnjaka obuhvaćen listom. Taj se motiv niže na obrubu burse, na jednoj dužoj strani škrinjice nepoznata sveca izmjenjuje se u položitom i uspravnom položaju, a obuhvaća i strane »bubrežastih« relikvijara. Relikvijar-bursa ima na gornjem dijelu medaljon s likom anđela, a oko njega četiri dosta nespretno izrađena ljiljanova cvijeta. Isti anđeoski lik u medaljonu izrađen po istoj »štanci« javlja se na kraćim stranama relikvijara-škrinjice i tri puta na jednoj od dužih strana. Ostala četiri medaljona na dužoj strani (susrećemo se tu sedam medaljona jednako kao i na relikvijaru sv. Jakova i Oroncija — njegovu paru) imaju opet po istom kalupu iskucan simbol evangeliste Marka — krilatog lava. Karakter iskucavanja, dosta površan, identičan je na liku anđela i na liku lava. Na poklopcu relikvijara niže se po šest medaljona u kojima

[79] Bianchi, n. d., Vol. I, Zadar 1877, 158.

su naizmjence prikazani simboli Marka i Luke po istim kalupima. Oni su drukčijeg karaktera. Reljef je vrlo plitak. Likovi su izduženi, stilizirani i precizno obrađeni. Na škrinjici se susreću i aplicirani »dragulji«. Razlika u obradi likova na poklopcu i na stranama možda bi govorila u prilog pretpostavci da su rađeni u različito vrijeme. Stilske osobine općenito uzevši ne razlikuju se mnogo, tako da se može pretpostavljati da je majstor za poklopac upotrijebio lim koji je iskucan na preciznim »štancama« pa otisak nije zahtijevao naknadnu obradu s prednje strane (kao što je slučaj s bogatim biljnim motivom koji sam spominjao), dok su anđeoski lik na bursi i škrinjici i Markov simbol na škrinjici rađeni po grubljim štancama, vjerojatno kamenim, i naknadno dotjerani s prednje strane. Poklopci bubrežastih relikvijara imaju grubo obrađene motive »jagoda-šišarki« koji se javljaju na spomenutom bogatom motivu. Zlatar ovdje zbog oblog oblika poklopca nije mogao upotrijebiti kalup, pa je po svojim očito ograničenim mogućnostima sam izmodelirao taj motiv. Na kraju obratimo pažnju na centralni motiv relikvijara burse. Jednako kao na njegovu paru koji sam prije obradio, prikazane su tri arkade i pod njima tri svetačka lika — ninski patroni. Dok su tamo arkade bile nepravilne, ali su nas se likovi dojmali svojim ekspresionizmom, na ovome su arkade pravilne (središnja je viša od pokrajnih) ali su likovi vrlo površno i nespretno izrađeni. Kalup je pružio tek siluetu lika, a s prednje strane su tek abocirane konture nabora ruke, a lica su sasvim neodređena. Pozadina toga relikvijara rađena je tako da se imitira ornament prvog relikvijara-burse. Iskucane su i tu dijagonale i u donjem i u gornjem dijelu. U donjem se javljaju mali medaljoni s likom mističnog jagnjeta koji su iskucani po »štancama«. One su romaničkog karaktera.

Međusobnu sličnost ovih relikvijara uočio je Jelić i datirao ih u XII st. Karaman ne vidi razlike između dviju bursa pa ih obje datira jednako — oko god. 800.[80] Četiri netom obrađena relikvijara treba, mislim, datirati u kraj XIII st., što bih želio obrazložiti.

Kao što smo za relikvijar sv. Jakova i Oroncija našli komparaciju u Zadru, tako će nam za tu grupu ninskih relikvijara poslužiti diptih u riznici Samostana sv. Marije u Zadru. To su dvije jednake tablice, od kojih jedna ima iskucan lik sv. Grgura, a druga staklenu ploču koja pokriva minijaturu raspeća.[81] One imaju na rubu okvir od srebrnog lima koji je ukrašen identičnim iskucanim vegetabilnim motivom koji se nalazi na ninskim relikvijarima o kojima je riječ. Obrada lika sv. Grgura i dvaju iskucanih anđela pored minijature mnogo sliči obradi likova na relikvijaru-bursi iz Nina. Ako postoje razlike, one se prvenstveno duguju tome što su zadarski likovi nešto veći od ninskih, pa su dozvoljavali detaljniju obradu. Ista je plitka grafička obrada nabora,

[80] Živa starina, 134.

[81] Oštrić, n. d., 16; I. Petricioli, Umjetnička baština Samostana sv. Marije u Zadru, Radovi Instituta JAZU u Zadru 13—14, Zadar 1968, 95.

ista stilizacija ruku, ista nespretna i površna obrada lica. Od zadarskih tablica opširnije je tretirana ona s minijaturom. Učinio je to V. Đurić.[82] On je smatra venecijanskim radom nastalim na razmeđu XIII i XIV st. Mislim da bi takva datacija odgovarala, dok bih imao neke rezerve o nepobitnom venecijanskom porijeklu. Na zadarskoj tablici upotrijebljeno je prosto staklo, a sličnost s tolikim predmetima u Ninu radije bi govorila u prilog da je cijela grupa zadarskih i ninskih predmeta zadarski rad. Venecijanska je samo minijatura i uzori po kojima je ta zadarska tablica izrađena.

Kao potvrda navedenoj dataciji poslužit će nam relikvijar u obliku ruke sv. Asela koji je dao izraditi ban Pavao Šubić, a karakteristike su mu vrlo blizè ovima koje smo upravo obradili.

Relikvijar-škrinjica nepoznata sveca i »bubrežasti« relikvijari otvoreni su istom prilikom kad i druga dva, pa su u njima nađeni komadi svilenog bogato tkanog tekstila, tzv. damast grimizne i žutozlatne kombinacije. Najveći komad je bio dakako u škrinjici: 52 x 23 cm. Taj je komad najbolje sačuvan. Na damastu se javljaju dva motiva. Jedan se sastoji od kružnice obrubljene perlama, unutar koje je stilizirano ljudsko lice izduženih očiju. Oko kružnice simetrično se uvijaju dvije zmije s kozjim glavama koje su heraldički konfrontirane. Drugi motiv podsjeća na sunce. Unutar diska ekscentrično je postavljena elipsasta mrlja. Prema pristupačnoj literaturi nisam uspio identificirati porijeklo te tkanine. Opći dojam bliz je jednoj španjolskoj »mudejar« tkanini.[83]

5. *Relikvijar ruka sv. Asela*

Taj je relikvijar vrijedan zbog svog historijskog značenja. Dao ga je izraditi ban Pavao Šubić za dušu svog umrlog brata kneza Jurja, kako se čita na ugraviranom natpisu poviše podnožja:

† HA(N)C MANV(M). FEC(IT): FIE(R)I: DO(MINUS): PAVL(US): BAN(US): P(RO): A(N)I(M)A: FR(ATR)IS: SVI: CO(M)ITIS: GEORGII: P(ER): MAN(US!) SYM(EONI)S: AVRIFIC(IS)

Zlatar koji je taj relikvijar izradio zvao se Šimun. Datira se između godine smrti kneza Jurja i bana Pavla, između 1303. i 1311. cca. Relikvijar je izrađen po ustaljenom obliku tog vremena: dosta realistički modelirana šaka s ispruženim prstima i stilizirana podlaktica na širokom podnožju. (Vi. 56, šir. 18 cm). Izrađen je uobičajenom tehnikom iskucavanja. Između šake i podlaktice nalazi se narukvica s apliciranim »draguljima« (16 komada). Podlaktica u obliku visokog valjka ukrašena je medaljonima. Poredani su po četiri u četiri niza. U gornjem nizu pri-

[82] V. Đurić, Vizantijske i italo-vizantijske starine u Dalmaciji, Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 12, Split 1960, 126, 127 i 133.
[83] J. Schmidt, Alte Seiden stoffe, Braunschweig 1958, 188.

kazan je slon s malom kulom na leđima, strijelac s napetim lukom u rukama i širokim šeširom na glavi, jelen okrenut prema strijelcu i orao. U idućem vidimo grifona, lava, baziliska i jednoroga. U trećem redu u dvama medaljonima javlja se biljni motiv koji se sastoji od dvije simetrično konfrontirane vitice, često upotrebljavan u bizantskoj i romaničkoj dekoraciji, a između njih u posebnim medaljonima zmaj i poprsje anđela koji drži stilizirani ljiljanov cvijet. U četvrtom, donjem redu nižu se u medaljonima poprsje mladolika sveca s knjigom, kentaur, poprsje bradata sveca i deva, kojoj je grba tretirana poput stepeničaste piramide. Na podnožju se naizmjence javljaju simboli četiriju evangelista i isti biljni motiv komponiran u obliku križa.

Kad analiziramo obradu medaljona, zapazit ćemo sličnost s onim dijelovima netom obrađenih četiriju relikvijara koji nisu rađeni preciznim »štancama«, dakle onih za koje sam naveo da ih je zlatar sam tretirao. I na ovom relikvijaru vidi se da su medaljoni najprije ukucani s negativa u grubi kalup, a onda su s prednje strane obrađivani površinski oštrim alatom. Potezi su ovdje brojniji. Neke razlike doduše ima, ali u biti obrada je vrlo slična, naročito ljudskih likova, koji se dadu lako komparirati. Ukoliko nije i njih nekom drugom prilikom izradio zlatar Šimun, a ono ih je u isto vrijeme radio neki drugi zlatar koji je po stilskom shvatanju i tehničkim mogućnostima bio vrlo blizak Šimunu. Vladavina bana Pavla i njegov češći boravak u Ninu stvorili su uslove za procvat ninske katedrale. Biskup Marko, koji je tada bio na čelu Ninske biskupije, bio je također za to zaslužan.

6. *Dva relikvijara sv. Asela u obliku stopala*

Po Bianchiju biskup Marko imenovao je 1302. god. županom (upraviteljem) biskupije banova kancelara Radoslava Utušana (Utišenić ?) iz Skradina. Taj velikaš dao je izraditi dva relikvijara u obliku stopala za relikvije nogu sv. Asela. Oni su poput sličnih relikvijara dragocjeni kao dokument o obliku obuće onog vremena. Prikazuju cipele oštrog vrha s remenom koji se steže pređicom. Ukrašene su širokom borduron koja ima motiv biljne vitice s lišćem poput bršljanova. Na prstima su s gornje strane tri palmina lista. Oko gležanja teče natpis koji se nastavlja s jednog stopala na drugo:

† RADOSLAVS VTVSANVS DE SCARDONA CANCEL
LARIVS D(OMI)NI PAVLI BANI ET IVPANVS ECCLESIE
NONENSIS FECIT FIERI
HOS PEDES AD HONOREM DEI ET S(AN)C(T)I ASEL
LI PRO SALVTE SVA ET SVORVM ANNO D M
CCCVIIII

Stopala su dugačka 16,5 cm, visoka 12 cm.

7. *Dva relikvijara-škrinjice za glave sv. Asela i Marcele*

Dva relikvijara jednakih dimenzija, duž. 24 cm, šir. 19 cm, vis. 22,5 cm, i oblika s poklopcem poput krnje piramide imaju karakteristike kasne gotike. Dosada su datirani u XIV—XV st. (Jackson) i u XII—XIII (Jelić). Kao i svi ostali, i ovi su relikvijari obrađeni iskucavanjem. Na stranama škrinjice nižu se gotičke arkade, tri na dužim, dvije na kraćim stranama. Između arkada vidimo anđeoske likove, a na rubovima lica u profilu. Pod arkadama nalaze se svetački likovi, od kojih su mnogi identični na jednom i na drugom. Osim Krista na prijestolju i ninske trijade (Marcela, Asel i Ambroz) susrećemo Petra, Pavla, Ivana Krstitelja, Mariju Magdalenu, Jelenu i druge svece. Na oba poklopca iskucani su simboli evangelista gotovo na isti način. Reljef likova dosta je visok. Najviše sličnosti bi se našlo s relikvijarom sv. Zoila u Samostanu sv. Marije u Zadru,[84] ali su likovi znatno rustičnije obrađeni nego na njemu.

Ova dva ninska relikvijara, međutim, imaju vrlo zanimljive detalje koji su izrađeni po određenim »štancama«. Na gornjem rubu škrinjica vidimo lovački prizor, koji se nekoliko puta ponavlja. U izduženu vrpcu ukomponirano je nekoliko figura: hrt progoni zeca, prema njima je okrenut sokolar koji kleči, slijedi hrt koji je zgrabio jelena, a prema njima čudno šumsko biće upire svoje koplje. To biće je do pojasa čovjek (na glavi ima rogove), a od pojasa ima tijelo lisice sa zmijskim repom. Vratašca koja se nalaze na vrhu poklopca iskucana su također po nekom kalupu. Prikazan je i tu lovac koji preko ramena nosi svoj plijen. Ta vratašca nisu pozlaćena.

Najinteresantnije su svakako srebrne pločice kojima je bilo obloženo dno obaju relikvijara, a koje je 1909. god. Jelić dao izvaditi i uokviriti. Na jednom i drugom relikvijaru jednako su bile raspoređene po sredini jedna šira pločica s biljnom viticom (šir. 7 cm), a na rubovima dvije uže (šir. 5,5 cm) s lovačkim prizorima. Nisu pozlačene. Na njima su različite scene lova. Kako se na desnom rubu jedne ponavlja ista figura jahača kao na lijevom rubu druge, lako zaključujemo da obje čine samo jednu lovačku kompoziciju, odnosno da je »štanca« po kojoj su iskucani prikazivala tu kompoziciju, a zlatar je upotrijebio kraće komade srebrnog lima, onolike koliko je zahtijevala dužina relikvijara. Kompozicija je veoma zanimljiva. Pokreti figura su živi, različite vrsti životinja su realistički prikazane, lovci u različitim kostimima također su realistični. Po svemu se čini da lijevi rub kompozicije nedostaje. Ona sad počinje na lijevo s lovcem negroidnog izgleda koji je odapeo strijelu iz luka. Iza njega trči veliki lovački pas ptičar. Njemu nasuprot trči vuk. Slijedi lovac sa šeširom na glavi. Šešir je orijentalna karaktera. Takvi se susreću na portretima kasnobizantskih careva i velikaša. I on je odapeo strijelu koja je pogodila srndača koji

[84] Petricioli, n. d., 96.

se nalazi nasuprot njemu nešto podalje. U prvom planu, ispred lovca, vidim ohrta, a ispred srndaća medvjeda. Između lovca i srndača nalazi se drugi hrt. Slijedi treći lovac sa šeširom zapadnjačkog tipa koji kopljem probada nekog dlakavog medvjeda. Medvjed je raljama zadavio psa ptičara koji leži na tlu. Slijedi konj u punom trku prema lijevoj strani i pod njim u istom pravcu trči hrt. Na konju je lovac s »bizantskim« šeširom. U lijevoj ruci mu je mali okrugli štit, a u desnoj koplje koje je zario u ralje lava koji ga progoni. Lav se propeo i pandžama već zahvatio konja. Iza lava vidimo dva jelena koji trče u lijevo, a pod njima zeca, također u trku. Progone ih tri lovca, jedan pas ptičar i dva hrta. Prvi lovac koji na glavi ima kapuljaču lijevom je rukom dohvatio jednog jelena za rog, a desnom maše toljagom da ga udari. Drugi lovac ima šešir zapadnog tipa, nosi na desnom ramenu toljagu. Treći lovac negroidnog izgleda okrenut je od ostale dvojice i puše u lovački rog. Slijedi glavna ličnost lova, neki velikaš. Jaši konja kojeg je upravo zaustavio stegnuvši uzde desnom rukom. Lijevu je ispružio, a na njoj drži sokola. Odjeven je u plemićku odjeću kasnogotičkog vremena. Iza njega je drugi jahač okrenut leđima gledaocu. Konj mu se propinje. Kompoziciju na desnom konju zatvara lovac pješak kojemu se vide samo noge i lijeva ruka. Između likova provlače se stilizirane grančice s hrastovim lišćem, žirevima i cvijećem.

Kao i ona manja lovačka kompozicija, tako je i ova zainteresirala Jelića. On je u njoj vidio karakteristike helenističke i sasanidske umjetnosti i zbog pojave lovca sa sokolom datirao poslije V st. Poslije se zbog nje bio obratio Adolfu Venturiju i Strzygowskom,[85] koji su ga upozorili da se radi o kasnogotičkoj umjetnosti. Prema kostimima trebalo bi ih datirati u kasno XIV ili poč. XV st., onako kako je relikvijare datirao Jackson. Motivi lova veoma su omiljeni u kasnogotičkoj umjetnosti, naročito u minijaturama. Na našim većim kompozicijama prikazan je neki egzotični lov s lavom, orijentalnim i negroidnim lovcima. Gotička maštovitost i ekspresionizam očituju se u velikoj mjeri. I ovdje kao i na ona četiri relikvijara razlikujemo ono što je majstor radio sam od onoga što je iskucao po »štancama«. Njegovi su svetački likovi nešto rustični i nezgrapni, a po nabavljenim kalupima iskucao je vrlo kvalitetne lovačke prizore. I jedan i drugi rad su za povijest našeg zlatarstva važni. Dok se svetački likovi uklapaju u veliku grupu zlatarskih radova naših domaćih majstora iz onog vremena kad je ta grana umjetnosti doživljavala svoj cvat, lovački reljefi imaju važnost za izučavanje srednjovjekovnog zlatarstva uopće. Trebalo bi utvrditi gdje su se takvi kalupi proizvodili.

Unutrašnjost ovih dviju škrinjica obložena je vrijednim tekstilom, svilenim damastom u dvije boje: svijetlo zelenoj i žutozlatnoj. Izrađeni

[85] Jelićeva rukopisna ostavština u Arh. muzeju u Splitu, svežanj koji se odnosi na zlatarstvo. Pismo Adolfa Venturija je datirano 19. VII 1909, a Strzygowskog 30. VI 1909.

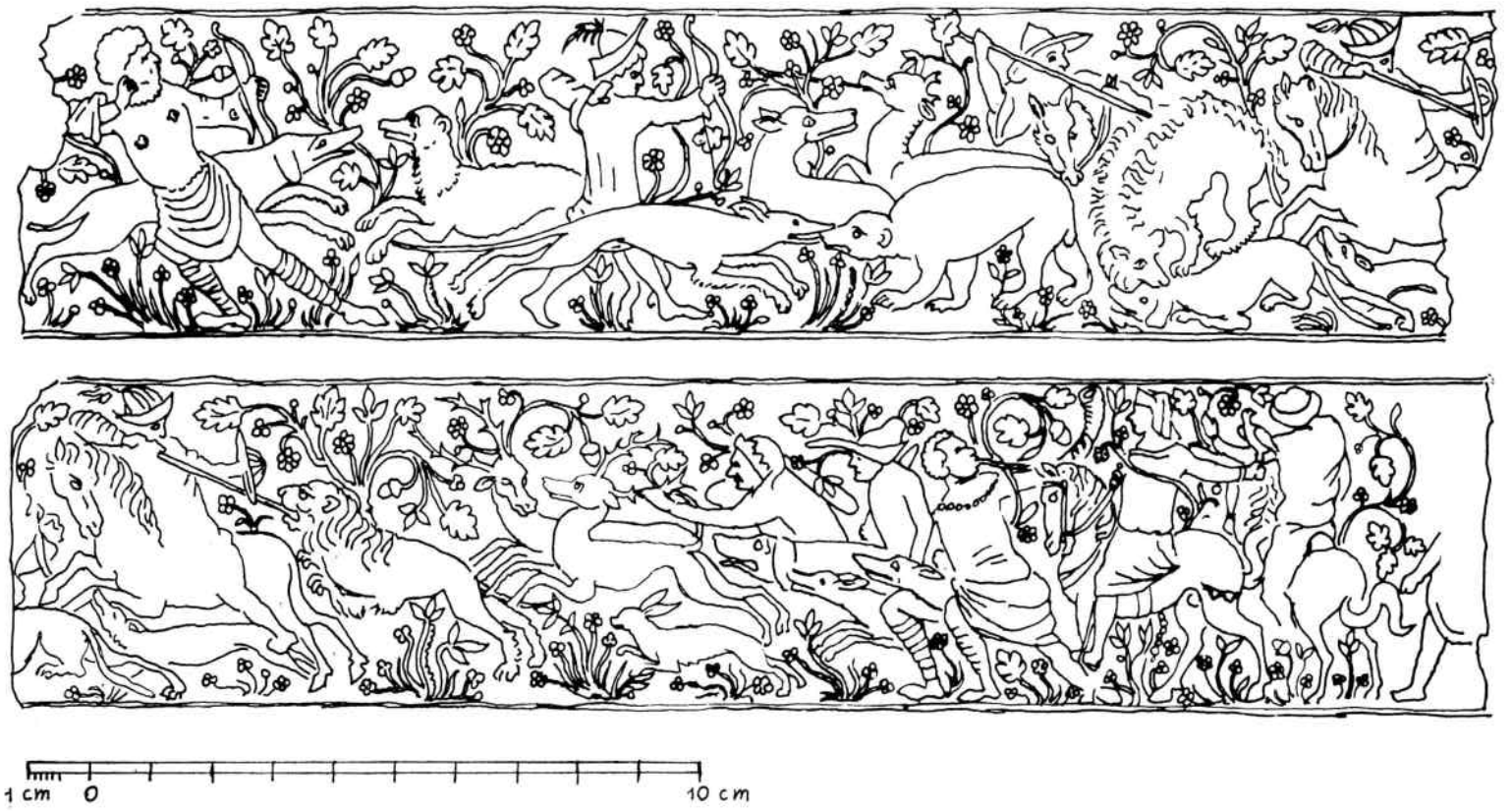

Sl. 20. Lovački prizori iskucani na srebrnim pločicama sa relikvijara glava sv. Asela i sv. Marcele. (Korigiran Jelićev crtež)

su motivi simetrično konfrontiranih ptica, a između njih simetrični biljni motiv koji svoje porijeklo vuče od orijentalnog »drveta života«. Tekstil je dosta dobro sačuvan. Komparacija nas dovodi do talijanskih radova XIV st.[86]

8. *Drvena škrinja sv. Marcele*

Najveći relikvijar ninske crkve jest drvena polihromirana škrinja s kostima sv. Marcele. Dugačka je 110 cm, široka 23, a visoka bez poklopca 24 cm. Po općem dojmu koji ona pruža ne bi se reklo da je mnogo stara. Arhajski djeluje samo prednja strana s reljefima. Jelić je upozorio da je i način slikanja na prednjoj strani različit od ostalih dijelova škrinje. Na njoj su, naime, boje nanesene na krednu podlogu (grund) dok je na drugim dijelovima drvo bojadisano direktno. Na prednjoj strani su reljefno izrađene arkade i pod njima svetački likovi i simboli evangelista. Lukovi su gotički i polukružni. U centru se nalazi široka polukružna arkada, unutar koje je prikazana Bogorodica na prijestolju bez naslona. Podržava malog Krista koji joj sjedi na lijevom koljenu. Na glavi nosi krunu. Prijestolje je ukrašeno polukružnim arkadicama. Sa strana čitamo natpis MATER CHRI(STI). Lijevo i desno od centralne izrađene su dvije simetrične polukružne arkade. Lijevu ispunja lik anđela — simbol evangeliste Mateja s natpisom S. MAT-[HAEUS], a u desnoj je do polovine njezine visine prikazan Markov simbol s natpisom S. M[AR]CVS. Slijede dvije simetrične arkade gotičkog oblika. U lijevoj je prikazana svetica, sasvim frontalno u dugom plaštu koji joj je zakopčan pod vratom s natpisom S. MARCELLA. U desnoj je Ivan Krstitelj u dugoj haljini od runa držeći u lijevoj knjigu, a desnom pokazujući prema centru. Od natpisa se sačuvalo S. I. Slijede dvije polukružne arkade sa simbolima Luke (lijeva) i Ivana (desna). Popraćene su natpisima S. LVCAS i S. [IOA]NES. Zatim još dvije simetrične arkade gotičkog oblika sa sasvim jednakim likovima svetica, sličnim Marceli koja je pendent Krstitelju, samo što obje imaju krunu na glavi. Lijeva je S. BARBARA, desna S. HELENA. Kompoziciju zatvaraju na samim rubovima dvije prazne gotičke arkade manjih dimenzija od ostalih s križem na vrhu. Po gornjem rubu nižu se denrikuli.

Problem datiranja prilično je težak. Radi se o izrazito rustičnom radu koji dozvoljava veoma široko datiranje. Da li je ovdje gotika tek na pomolu ili na izmaku? Jelić dosljedan svojim datacijama u ranija razdoblja datira ove reljefe u »XI st. circiter.« Tretman nabora ne otkriva nikakvo podražavanje gotike, a ne asocira ni na bizantsko-romanički tretman. Paleografske osobine natpisa ne djeluju arhaično. Pisane su kapitalom koja više sliči na humanističku nego na romaničku. Ovaj u svakom slučaju interesantan spomenik duboreza trebalo bi podvrći detaljnu restauratorskom zahvatu, pri kojem bi trebalo izvršiti sve

[86] Schmidt, n. d., 223.

potrebne analize koje bi nas dovele do solidnijih sudova. Škrinja ima ravan poklopac, pod njim se nalazi željezna rešetka, a pod njom drveni okvir unutar kojega je staklo stare obrade. Unutrašnjost je obložena damastom ornamentiranim u pruge. Kad smo škrinju otvorili našli smo jedan ex voto od iskucana srebra. Prikazuje čovjeka koji kleči, u baroknom kostimu. Također smo pronašli mali relikvijar — medaljon sa štampanim i koloriranim likovima svetica.

Zanimljiva je sudbina ove škrinje. Pripadala je Samostanu sv. Marcele. Kad su se redovnice preselile u Zadar škrinju je 31. X 1502. god. ukrao neki mletački vojnik i prodao u Šibeniku dominikancima za 207 dukata. Istraga koju je inicirao ninski knez Pietro Moro urodila je plodom i relikvijar je vraćen u Nin u siječnju 1503. god.[87]

Sv. Marceli pripada manji relikvijar (vis. 15 cm) izrađen od stakla. To je tipičan relikvijar muranske proizvodnje XVI—XVII st.

9. *Relikvijar jednog od Judinih srebrnjaka*

Ima oblik ostenzorija. Visok je 35 cm. Širina baze 11,5 cm. Stakleni cilindar okovan je kasnogotičkim ornamentalnim motivima na gornjem i donjem dijelu. Na donji okov nadovezuje se bogato podnožje s različitim gotičkim elementima. Unutar cilindra nalazi se mala srebrna ruka dosta realistički modelirana u koju je bio zataknut antički novac. Eitelberger kaže da je to primjerak novca s otoka Rodosa.

10. *Križ zlatara Stjepana*

Na glavnom oltaru nalazi se srebrni križ karakteristična oblika (tzv. procesionalni, udešen za uticanje u štap barjaka). Sam križ je visok 42, a širok 35 cm, bakreno podnožje visoko je 32 cm s kriškastom jabukom visokom 9, a širokom 11,7 cm. Na prednjoj strani iskucani su: raspeti Krist, Marija, Ivan i adamova lubanja i anđeo, a na pozadini u centru sv. Martin, na rubovima tri simbola evangelista i pelikan koji se trebao nalaziti na prednjoj strani mjesto anđela (koji je zapravo Matejev simbol). Na konzolici na kojoj stoji sv. Martin nalazi se zlatarev potpis † STE/FANVS/FECI(T), pisan gotičkom majuskulom. Križ je nastao na prijelazu iz XIV u XV st. Postoje još dva takva križa, jedan u Božavi i drugi u Ugljanu, koji su rađeni uglavnom po istim kalupima, pa sam ih nedavno publicirao.[88]

11. *Prsten pape Pija*

U riznici se čuva i masivan prsten, duž. 4,5 cm s velikim dragim kamenom ljubičaste vode ukrašen sa strana papinskim grbom i natpisom PAPA PI(us). Odnosi se na papu Pija II (1458—1464. god.). Jednaki prsten vidio sam u »Museo Civico« u Bolonji.

[87] Sanudovi diarii, Arkiv VI, 223, 227—9, 238 (podaci iz Jelićevih bilježaka).

[88] I. Petricioli, Prilozi izučavanju srednjovjekovnog zlatarstva u Zadru, Filozofski fakultet — Zadar, Radovi 2/1, Zadar 1963, 132—139.

12. *Kalvarija iz Zečeva*

Među relikvijarima čuva se u ninskoj crkvi i mala Kalvarija izrađena plastično od srebra. Na brežuljku diže se visok križ s raspetim Kristom. Sa strana su Ivan i Marija, a križ grli Marija Magdalena. Podnožje je ukrašeno nizom gotičkih lukova. Osnovna tehnika jest lijevanje. Tako su izrađene sve figure. Međutim kombinirano je s kovanjem i cizeliranjem pri dotjerivanju. Podnožje je široko 20 cm, ukupna visina 39 cm. Taj bi se rad mogao datirati na prijelaz iz XV u XVI st. Prema Jelićevim bilješkama potječe iz Zečeva (Gospine crkve).

13. *Kalež iz Zečeva*

Visok je 18,6 cm, podnožje široko 11,5 cm. Ima ranorenesansne osobine koje se očituju na nodusu i na podnožju. Na šesterokutnom podnožju nalaze se tri gravirana lika: Bogorodica u cvijeću, Mrtvi Krist i sv. Grgur Papa. Po rubu teče ugraviran natpis:

CHALEXE / . DE . SANTA . / . MARIA .
/ . DE . LE / . PO. RINI . :
/ . I . D . / XXXIII .

Na istaknutom donjem rubu nalazi se ugraviran vrlo mali grb biskupa Divnića (vis. 1 cm). Biskup Juraj Divnić je umro tri godine ranije. Grb pripada njegovu nećaku i nasljedniku Jakovu (1530—1556).

14. *Kasnogotički kalež*

Visok je 19 cm a podnožje mu je široko 12,4 cm. Bez sumnje je to domaći rad, jer pokazuje dosta sličnosti s mnogima iz zadarske okolice. Datirao bih ga u XVI st.

15. *Kalež biskupa B. Mandevija*

Kalež baroknog stila visok 23 cm ima na podnožju ugravirane likove sv. Frane i Marije Magdalene i biskupski grb koji se sastoji od štita vertikalno podijeljenog. Lijeva polovina je horizontalno podijeljena. U gornjoj četvrtini prikazan je orao, a u donjoj orlovo krilo. U desnoj polovini prikazana je strelica s oštricom prema dole. Taj grb pripada zadarskoj obitelji Mandevio ili Madevio[89] i prema tome ninskom biskupu Blažu Mandeviju (1602—1624. god.).

[89] F. Heyer von Rosenfeld, Wappenbuch des Königreichs Dalmatiens, Nürnberg 1873, Taf. 63. U lapidariju, u dvorištu zadarske katedrale čuva se nadgrobna ploča koju je taj ninski biskup postavio na obiteljsku grobnicu u zadarskoj crkvi sv. Krševana.

Donja vrata oko god. 1900. (Jelić)

Ruševine kneževe palače i bunar (foto 31. VIII 1902 — Jelić)

Fasada katedrale i zvonik početkom stoljeća (Jelić)

Zvonik katedrale danas (Zavod za zaštitu spomenika, Zadar)

Svetački reljefi pored sporednog ulaza katedrale

Crkva sv. Križa u toku konzerviranja

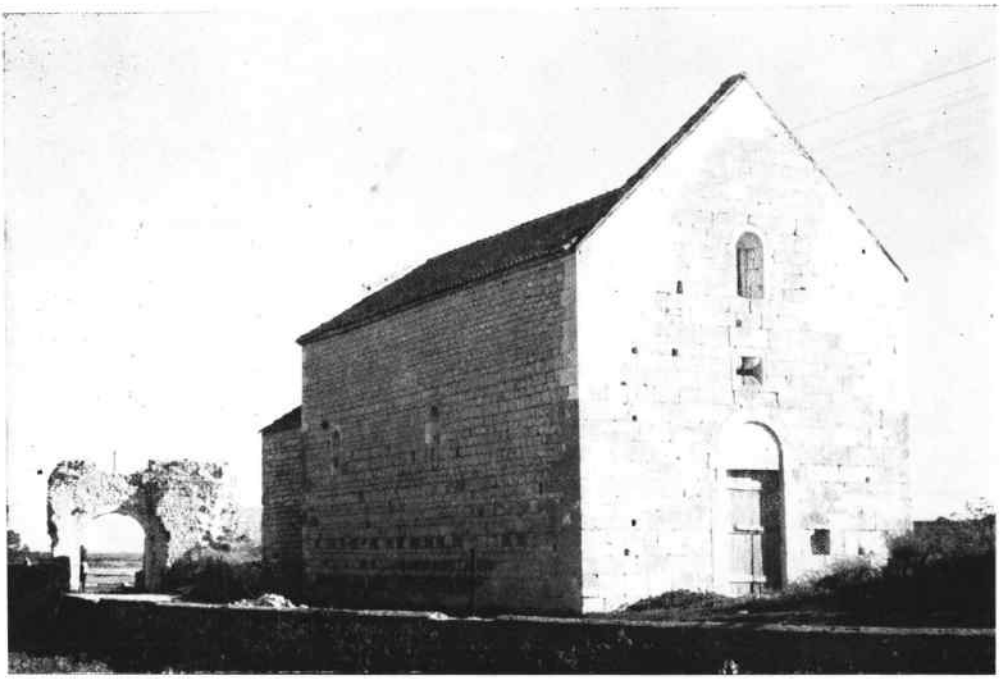

Crkva sv. Ambroza

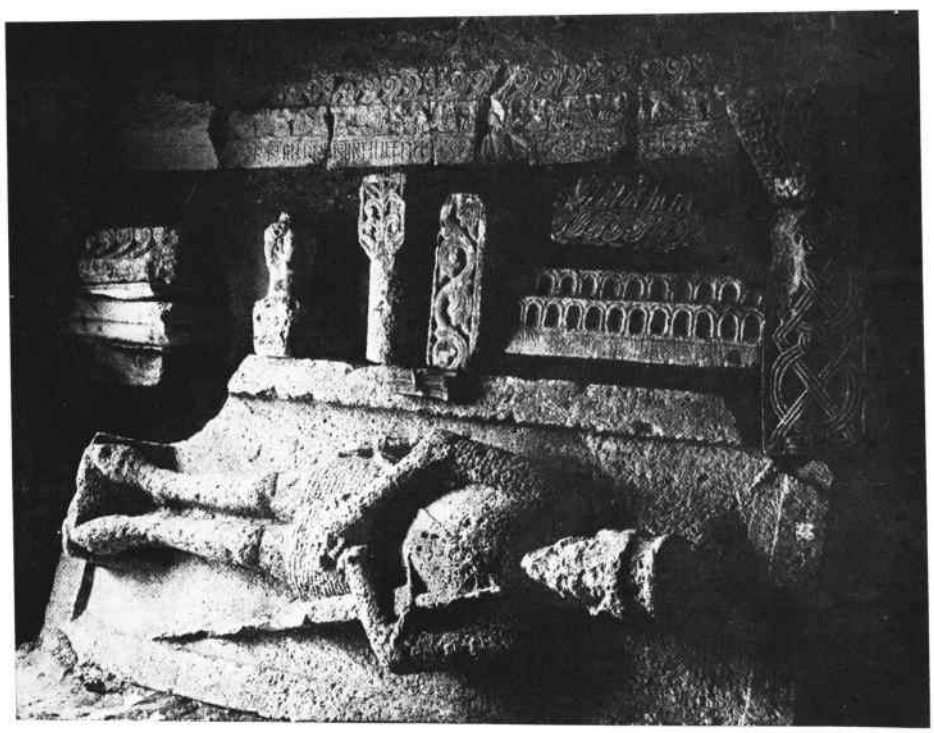

Teudebertov natpis (gore) uz ostale fragmente i nadgrobnu ploču ratnika u crkvi sv. Križa (Jelić)

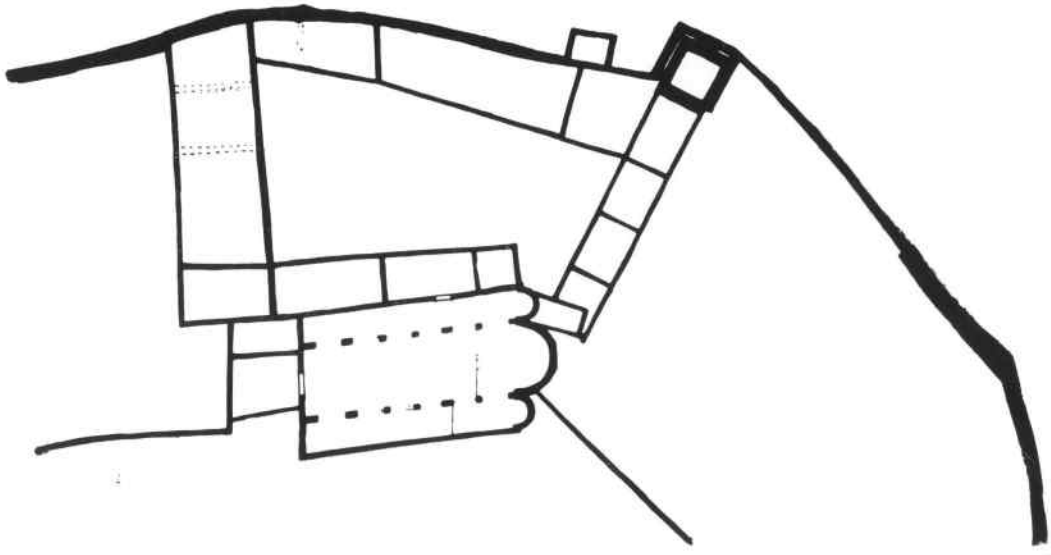

Tlocrt kompleksa crkve sv. Marije (Dyggve)

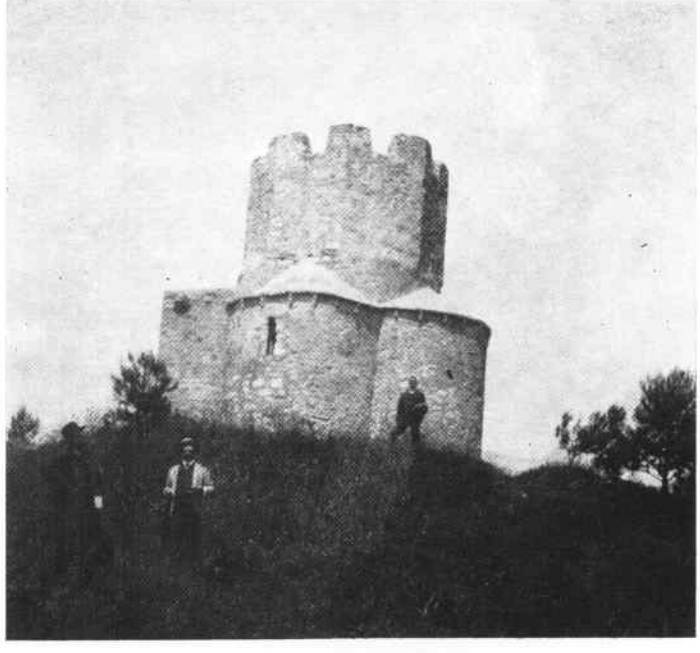

Crkva sv. Nikole god. 1911. (Jelić)

Crkva sv. Mihovila prije rušenja (Jelić)

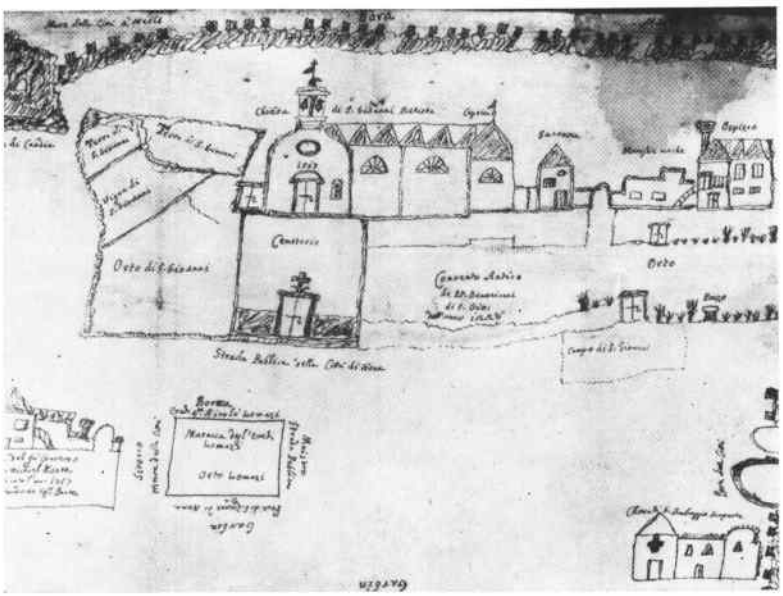

Crtež crkve sv. Ivana Krstitelja i susjednih objekata iz god. 1793 (fotografija iz Jelićeve ostavštine)

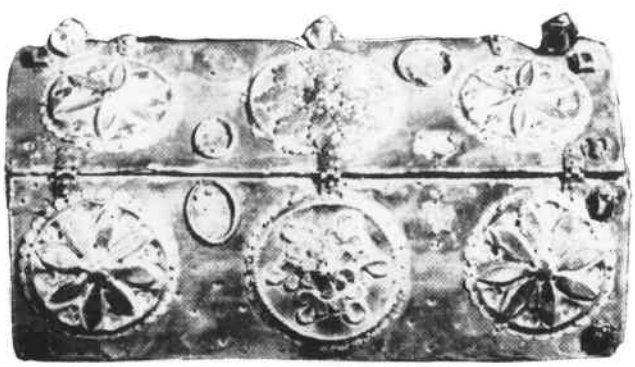

Ranosrednjovjekovni relikvijar

Dva relikvijara — burse s lopaticama sv. Asela

Relikvijar sv. Jakova i Oroncija (pogled s dviju strana)

Relikvijar nepoznatog sveca (pogled s dviju strana)

Relikvijar ruke sv. Asela i relikvijar vilice sv. Asela

Relikvijar — stopalo sv. Asela

Relikvijar glave sv. Asela

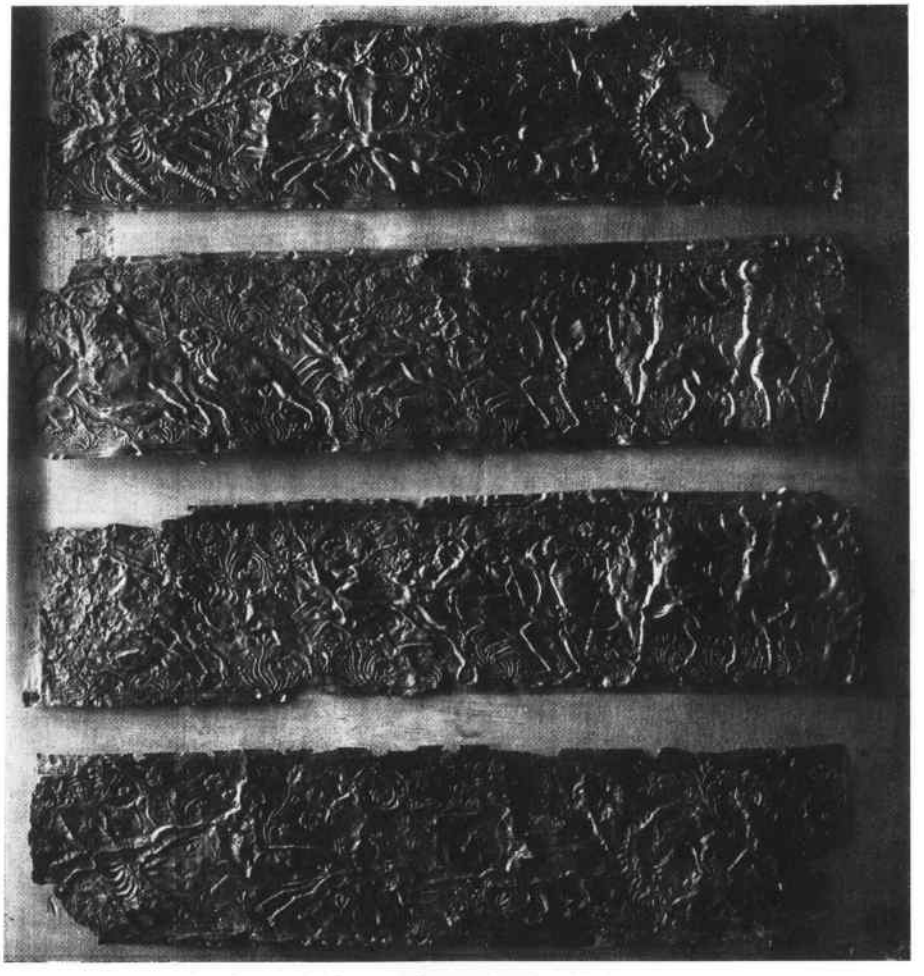

Srebrne pločice s iskucanim lovačkim prizorima

Drvena škrinja sv. Marcele (detalj)

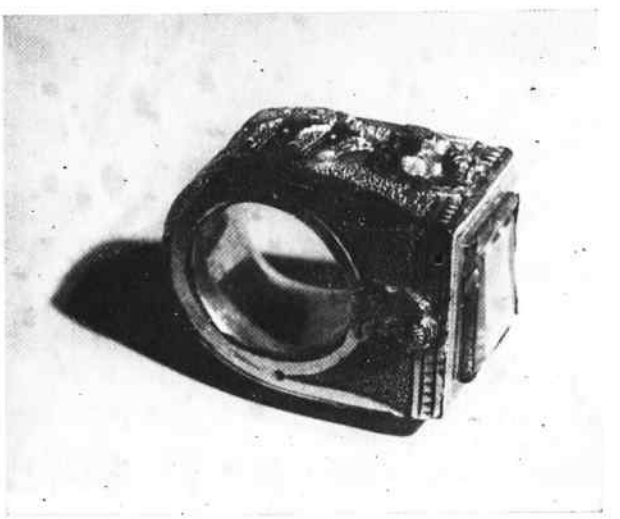

Prsten pape Pija II

Križ zlatara Stjepana

Relikvijar Judina srebrnjaka

Kalvarija iz Zečeva

Sve fotografije riznice — fototeka Zavoda za zaštitu spomenika u Zadru

IV. *RAZLIČITE UMJETNINE*

1. *Kip Gospe od Zečeva*

Drveni polihromirani kip izrazitih gotičkih osobina vis. 1 m. čuva se u kapeli koju je dao sagraditi biskup Juraj Divnić. U određenim prigodama prenosi se u svetište Gospino na poluotoku Zečevu. Gospin lik je vitak, s karakterističnom S linijom. Rukama drži golo Dijete koje je u kosu položaju. Dijete drži u desnoj ruci jabuku. Plašt i haljina Gospina pada u sitnim i raznolikim gotičkim naborima.

Po užim stilskim osobinama i fakturi taj kip se ne asocira ni uz koju grupu gotičke skulpture zadarskog kraja. Zbog toga zahtijeva da se temeljitije prouči. To će biti moguće tek nakon stručnog restauriranja koje treba što prije provesti. Do sada se nitko nije detaljnije s njim pozabavio. Karaman ga je tek spomenuo.[90]

2. *Oltarna slika sv. Antuna*

Nalazila se na oltaru tog sveca u katedrali. Sada se čuva u sakristiji. Široka je 129 cm, visoka 247. Osrednji je barokni rad. Zanimljiva je jedino po tome što je signirana, datirana i što ima u desnom donjem uglu portret donatora u karakterističnoj periki kraja XVII st. i s ovratnikom od čipaka. Ta je slika privukla pažnju Kukuljevića, koji je u tom liku vidio autoportret slikara.[91] Potpis glasi:

PIETRO DE BIASIO PITOR (1673).

Pored portreta nalazio se grb, koji je oštećen u tolikoj mjeri da mu nedostaje štit. Zbog toga se ne može doznati koja je ličnost tu prikazana. Moglo bi se nagađati da je to portret gradskog kneza koji je izradio spomenuti katastik, Zanantonija Benzona, koji u svom dvostrukom imenu ima i ime sveca kome je oltar namijenjen.

3. *Ostale slike*

Slika Marije Magdalene šir. 70, vis. 89 cm također je osrednji rad. Nastala je u okviru venecijanskog manirizma poslije Tiziana. Kvalitetnija je slika sv. Petra i Jeronima, koja je zajedno s Bokanićevim oltarom prenesena u Nin. Kako se oltar akomodirao baroknom tabernakulu, slika je grubo razrezana i u donjem dijelu upropaštena. Njezina originalna veličina bila je 138 x 173 cm. Slika se sada restaurira u ateljeu Instituta u Zadru. Tek nakon temeljita restauriranja i čišćenja moći će se ustanoviti sve njezine kvalitete.

[90] Lj. Karaman, Umjetnost u Dalmaciji, XV i XVI vijek, Zagreb 1933, 145 i sl. 79.

[91] Kukuljević, Putne uspomene..., 42.

U sakristiji visi poretret kanonika Nikole Muzija. Prikazan je u polufiguri kako sjedi i u lijevoj ruci drži pismo sa svojom adresom. Muzio je bio vikar Ninske biskupije u doba njezina ukidanja. Sačuvao se njegov štampani proglas datiran 31. VIII 1829. god. Iako se slikarske kvalitete ne uzdižu iz prosjeka dobrih zanatskih poretreta onog vremena, ta je slika svojevrstan dokument prestanka života te prastare i za našu povijest značajne crkvene organizacije.

Nisam ustanovio tačno vrijeme postanka slike prikazanja Gospe od Zečeva. Radi se i tu o prosječnom slikarskom radu prve polovine XIX st., koja ima vrijednost kao dokument o ženskoj narodnoj nošnji.

P R I L O G

Ugovor o popravku i usavršavanju ninskih utvrda, sklopljen 21. veljače 1410.

MCCCCVIIII, die XXI mensis februarii (recte 1410)

Magnifici viri domini Leonardus Mocenigo et Franciscus Micael pro ducali dominio Venetiarum in civitate Jadre honorandi provisores conduxerunt magistrum Nicolam Arbusianich marangonum qui debeat in civitate None infrascripta laboreria facere. Et primo debeat laborari super turri que respondet itineri quo itur ad partes Ungarie et ipsam turrim cingere circo corona forti de liguamine ad defensionem dicte turris et etiam turris culmum facere cuppis cohopertum et scalas novas, intus facere mansiones pro hominum seu custodum habitatione et de subtus facere stecatum unum simile illi quod est ante portam terre firme civitatis Jadre. Item simile laborerium facere debeat in turri et super turri que respiciet viam qua itur Jadram cum simili girlanda culmo mansionibus scalis et stechato de subtus. Item et tercio laborem simile facere debeat in turri ubi steterunt Veronenses cirlanda (!), culmo et mansionibus et scalis in circa, rastellum non expedit. Et debeat similiter facere super muris domunculas (prazan prostor) pro custodibus murorum. Et in hoc debet ponere magistranciam cum manualibus qui erunt suis expensis et salario, ipsis dominis dando eidem magistro assides cuppas clavos et alia ferramenta et calcem pro expediencia dictorum laboreriorum omnium. Et pro magistrantia debent ipsi domini dare eius pro labore libras trecentas parvorum, de quibus dominus magister Nicola fuit confessus habuisse libras centum et alia centum dare debent facta medietate laboris et alia centum opere perfecto in totum. Que omnia dicte partes attendere et observare promiserunt sub pena etc. Actum Jadre in palatio comunis presentibus ser Antonio de Bottovano nobili civi Jadre et Carino marangono quondam Vlatia testibus

(autogr.:) Ego Simon de Zadulinis examinator

(Notar zadarski Johannes de Casulis, po prijepisu G. Prage (Venecija, Biblioteca Marciana, MSS, Ital. 12322, p. 406)

ARCHITECTONIC AND ARTISTIC MONUMENTS OF NIN FROM THE MIDDLE AGES AND MODERN TIMES

Summary

In 1649 the mediaeval town of Nin was destroyed by fire and reduced to ruins. The unfavourable climatic and other conditions would not have allowed the town to reappear in the old form. Nevertheless, it has been possible to preserve a number of architectonic and artistic monuments, the value of which surpasses to a great extent the narrow regional limits. These documents evoke and illustrate in the best manner possible the importance of Nin in the distant past.

Investigations of those monuments were started by Ivan Kukuljević in 1856. He was followed by Eitelberger (1861), Bianchi (1879) and Jackson (1887). The archaeologist Luka Jelić was concerned with Nin most, having lived in Zadar from 1893 to 1918. His numerous notes, drawings and photographic pictures are kept today in the Archaeological Museum of Split. Through the press he published several articles on the architectonic monuments and relics from the parish church. His most exhaustive work deals with the Church of St. Cross. After Jelić there was nobody to concern himself in any detail with Nin and its monuments. It was only the Church of St. Cross that was treated in the literature to any greater extent, while the archaeologist Dyggve explored the remains of St. Mary's Church without having had the time to publish the results. The relics of Nin had not been paid any attention to, with the exception of the most ancient ones.

The author contributes a brief description of the town-planning situation, together with the fortifications which even after the reconstructions carried out in the 17th and 18th centuries had preserved the mediaeval character. Then the author gives a description of the parish church, the one-time cathedral, of which the lately restored church tower in Romanesque style has been preserved. He advocates a systematic archaeological investigation of the whole structure in the near future. According to him it would be necessary to investigate thoroughly the one-time baptistery, of which a description from the year 1746 has been preserved. Jelić was searching for it in the wrong place. With this kind of investigation is linked the problem of a stone basin serving as the baptismal font, with an inscription that makes mention of the Prince Višeslav, for whom existe the opinion that he came from Nin. Further he elaborates on the Church of St. Cross, which is an outstanding monument reflecting the Old-Croatian archi-

tecture that had been built by the district zupan Godečaj, most probably in the 11th century, judging by the palaeographic characteristics of its inscription and the characteristics of the decorative relief on the lintel where the description is to be found. Then there follow a description of St. Mary's Church on the basis of Dyggve's plans, where one would suppose the existence of two building phases, one ih the 6th and the other in the 11th century, a description of the Church of St. Nikola in the form of a triconchos, which is dated by the author on the basis of a cross-ribbed Romanesque ceiling and the Romanesque portal in the 12th century. Then there follows a description of the Romanesque one-nave church of St. Ambrose, of the Gothic church of the Holy Spirit, the Church of St. John the Baptist, which also is in Gothic style, and the church of St. Mihovil from the 15th century, which regrettably was demolished in 1912 when a Roman Temple was explored. Mentioned are likewise the Church of St. Antun and St. Mark, of which there exist some remains, as well as other churches. In the archaeological collection of the town of Nin there exist various remains of stone church furniture, the most important of which are an object bearing the name of the Croatian Prince Branimir (878—892) as well as fragments of an altar partition from the Church of St. Mary. Into the parish church were built Early Gothic relief saint figures, and in the archaeological collection is kept the tomb slab of a mediaeval Knight in full armour.

The relics are described by the author in more detail. Two of them: a small box with decorations of stylized flowers and a purse--relic may be dated in the early Middle Ages (up to the 11th century), a small relic case of St. Jakov and Oroncije in the 11th, in the beginning of the 12th century at the latest, and another small case and two small reliquiaries in the end of the 13th century. The relic of a hand of the Nin patron saint Anzelmo is an important historical monument, for it was caused to be made by the Croatian Ban Pavao Šubić. His Chancellor Radoslav had two objects in the form of legs made (1309). Another two relic cases in Gothic style (from the end of the 14th century) are valuable not S D much by the figures of saints that are placed on them as by the bas-reliefs with hunting scenes, which were made according to certain cast. A wooden case of St. Marcella with reliefs is a rustic mediaeval work.

At the end of the paper the author devotes a little more space to the Gothic wooden sculpture of Gospa od Zečeva which represents an artistic value indeed, then he describes artistic pictures from the early baroque period. Most conspicuous is a picture of St. Peter and St. Jerome, while from the artistic aspect of less value is a picture of St. Ante, which, however, is conspicuous because it is dated in the year 1673, and because it bears the signature of the painter and the portrait of the donator.